

Հարգելի՝ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները։ Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները։

STAATSUNIVERSITÄT JEREWAN

JAKOB KÜNZLER

DREISSLIG JAHRE
DIENST
AM ORIENT

Aus dem Deutschen

Übersetzt von
Dora Sakajan
und
Evelina Makarjan

VERLAG DER STAATSUNIVERSITÄT JEREWAN

JEREWAN – 2008

ՅԱԿՈԲ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐ

**ԵՐԵՍՈՒՆ ՏԱՐԻ
ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ**

Գերմաներենից թարգմանեցին՝

Դուռա Սաքայանը
և
Էվելինա Մակարյանը

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(27)

Ք 677

Հրատարակության է ներկայացրել
ԵՊՀ հայագիտական կենտրոնը

Քյունցլեր Յակոբ

Ք 677 Երեսուն տարի ծառայություն Արևելքում: – Եր.: ԵՊՀ հրատ.,
2008թ., 100 էջ + 2 էջ ներդիր:

Գիրքը հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, շվեյցարացի միախոներ, բազմաթիվ
և բազմաբնույթ գործերի հեղինակ Յակոբ Քյունցլերի (1871–1949) հու-
շագրությունն է: Քյունցլերը հարավարևելյան Անսատովիայում ականատես է
եղել հայերի կոտորածներին ու առաջիններից է, որ Շվեյցարիայում մարդ-
կանց ուշադրությունն է սեեոնդ այդ հարցի վրա, սակայն նրա օգնության
կանչն անարձագանք է մնացել:

Նախատեսվում է ընթերցող լայն զանգվածների համար:

ԳՄԴ 63.3(27)

ISBN 978-5-8084-1026-8

© ԵՊՀ հրատ., 2008 թ.

© Թարգմանիչների համար, 2008 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Իր գոյության փոքրորկալից օրերին հայ ժողովուրդը միշտ ունեցել է օտարազգի բարեկամներ, որոնք երբեմն իրենց խև կյանքը վտանգելով՝ օգնության ծեռք են մեկնել նրան: Այդպիսի մարդիկ հայտնվել են հատկապես Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ՝ հայոց Մեծ եղեռնի օրերին: Հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռանա իր այնպիսի երախտավորների անունները, ինչպիսիք էին գերմանացիներ Յոհաննես Լեփսիուսը, Արմին Վեգները, Արմին ֆոն Զանդերսը, դանիուիհ Կարեն Յեփեն, շվեյցարացի Յակոբ Քյունցլերը և ուրիշներ:

Սույն գրքով առաջին անգամ գերմաններնից հայերեն թարգմանությամբ ներկայացնում ենք հայ ժողովով մեծ բարեկամ Յակոբ Քյունցլերի «Երեսուն տարի ծառայություն Արևելքում» գիրքը, որը նա գրել է 1933-ին: Այս հոլագրությունը ամփոփում է Քյունցլերի ու նրա կնոց՝ 1899-ից մինչև 1930-ը Արևելքում ապրած կյանքն ու այնտեղից ստացած տպավորությունները: Քյունցլերի գիրքն սկսվում ու եղրափակվում է նրա հրատարակչի՝ դ-ր Էմանուել Ռիգենբախի բավական ծավալուն խոսքով, որն իր նախարանում տալիս է Քյունցլերի համառոտ կենսագրությունը և ապա վերջարանում բնութագրում նրա գրական հարուստ ժառանգությունը:

Կարդալով այս օրագրությունը՝ մեճք տեսնում ենք, որ Արևելքում Քյունցլերի ծառայության երեսուն տարիները համընկնում են 1915–1921 թթ. հայոց ցեղասպանության ժամանակին: Դեռևս 1914-ին նա Բաղդադում լսած է լինում երիտրոթքերի առաջնորդ Նեֆիս թէյի խոսքերը. «Մենք՝ քուրքերս, հայերին առանց բացառության կամ պիտի բնացնենք, կամ տարագրության հարկադրենք: Մեր կայսրության սահմաններում նրանց հետ միասին ապրելը միանգամայն բացառված է»: Ծատ շուտով այդ խոսքերն իրականանում են Քյունցլերի աչքի առաջ. մեծ մարդասերը ակամա վկա է դառնում մարդկային անասելի մի ողբերգության:

1899–1922 թթ. միսիոներներ Յակոբ Քյունցլերն ու նրա կինը՝ Էլիզաբեթը, ապրել են օսմանյան Թուրքիայի հարավարևելյան քաղաքներից մեկում՝ Սիրիային սահմանամերձ բազմազգ Ուրֆայում, որտեղ կողք կողքի ապրել են հայերն ու քուրքերը, արաբներն ու քրդերը:

Քյունցլերը աշխատել է շվեյցարական հիվանդանոցում. սկզբում՝ որպես րուժակ, ապա՝ թժիշկ, իսկ ավելի ուշ ինքն է ղեկավարել այդ հիվանդանոցը: Այստեղ է, որ նա և իր կինը մտտիկից տեսնում ու զգում են Ուրֆայից և նրա շրջակայրից դեպի անապատները քշված հայ գաղքականների արհավիրքը: Այդ բոլորի մասին նա ժամանակին ահազանգում է Շվեյցարիայի տիրող շրջաններին, ինչպես և միջազգային հանրությանը, սակայն հարկ եղած օգնությունը չի գալիս:

Մեծ մարդասերը ինքն է իր ուժերով անում այն, ինչ կարողանում է հայ հալածյալներից գեր ունանց կործանումից փրկելու համար: Նա ոչ միայն խնամում է, բուժում, այլև ապաստան հատկացնում նրանց՝ քարցնելով հիվանդանոցում և այլուր: Ընդհանրապես, մարդկային կյանքեր փրկելու համար նա ոչնչի առաջ կանգ չի առնում: Նա կարող էր գործադրել խորամանկություն, չափավոր շողորորթություն, դիմել նույնիսկ ոճրագործի պատվախնդրությանը: Բարեքախտաբար այդ միջոցներին հաճախ չէր դիմում, քանի որ երբեմն նրա մի փոքրիկ միջամտությունն էլ բավական էր: Չե որ Քյունցլերը, կամ ինչպես այլազգիներ էին նրան կոչում՝ Յակոր Էֆենդին, բոլորի մոտ հարգանք էր վայելում: Ասում են, որ նա լավ գիտեր մարդկանց հետ խոսելու ձևը, անկախ նրանից՝ այդ մարդիկ չարագործ էին, թե չարագործի զոհեր:

Թե ինչե՞ր է արել Քյունցլերը տառապյալ հայ գաղքականների, հայ որբերի ու այրիների համար, և թե ինչպես է նա իր անձը զոհաբերել նրանց բարօրության համար, կարելի է կարդալ հետևյալ էջերում: Այստեղ է, որ ընթերցողը կհասկանա, թե ինչու է նա հայ տարագրության պատմության մեջ մտել որպես «Հայր Յակոր» կամ «Եղբայր Յակոր»:

Թարգմանիչներ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Իմ բարեկամը՝ արեղա Յակոբ Քյունցլերը, երկար ժամանակ հետաձգում էր իր հիշողությունները զրի առնելու գործը: Ուստի ես իմ պարտականությունը համարեցի նրան համոզել, որ այդ գործը ստանձնի: ԶԵ՞՞ որ նա այն հազվագյուտ եվրոպացիներից է, որոնք Մերձավոր Արևելքի ուղնուծուծը գիտեն: Իրավացի է այն գիտնականը, որը նրա մասին ասել է. «Քյունցլերին երևի կարելի է զասել սակավաթիվ մարդկանց թվին, որոնք Արևելքը ճանաչում են այնտեղ երկար ապրելով. նրանք ևս արևելցի են դարձել: Եթե ես Արևելքում իսկապես ինչ-որ բան տեսա ու լսեցի, ապա միայն Յակոբ Քյունցլերի հարուստ հոգու ու խորաթափանց աչքերով, որտեղ մարդկային մի սերնդի ընթացքում կուտակվել էր ողջ Արևելքը»:

Ինչպես ցույց է տալիս նրա աշխատությունների ընդգրկուն ցանկը, Քյունցլերը պարբերաբար հաղորդել է իր վերապրած դեպքերի մասին ու դրանց վերաբերյալ խորհրդածել է, սակայն նրա հաղորդագրությունները ցրված են և հաճախ՝ դժվար հասանելի: Նույնիսկ ամբողջության մեջ այդ նյութերը իրավիճակի մասին հազիվ թե ճշգրիտ պատկերացը տան, ինչպես ներկա գքում ասմիջականորեն գրառված հուչերը:

Այստեղ իրենց բազմազանությամբ հարուստ պատկերներն անցնում են մեր աչքի առաջով, և մեր հայացքն ուղղվում է զեպի կենսագործունեությունը մի մարդու, որն իր ամբողջ էությամբ ծառայում է իր սիրելի Արևելքին ու համակված է միայն մեկ ձգտումով՝ կիրառել մերձավորին սիրելու գերագույն պատվիրանը իրեն պատահած բոլոր մարդկանց հանդեպ: Նա պատրաստ է օգնության հասնել ամենից առաջ հայերին, որպես ամենաչարարախտների, բայց և թուրքերին, քրդերին ու արաբներին: Նա նույնքան ցանկալի հյուր է հայ փախատականների տաղավարներում կամ սիրիացու աղքատիկ տնակում, որքան հարուստ մուսուլմանի դյուակում կամ անապատային շեյխի վրանում: Որտեղ էլ որ երես Յակոբ էֆենդին (այսպես են նրան կոչում ամենուրեք), այնտեղ վրա է հասնում օգնությունն ու բարի խորհուրդը, այն-

տեղ բոլորը սիրով ականջ են դնում նրա խրատներին ու լուսաբանումներին: Նա միակն է, որ Համարձակվում է անզեն ճանապարհորդել վտանգավոր գավառների միջով, խառնվել ամեն տեսակի ամբոխի մեջ և բացահայտորեն իր կարծիքը հայտնել: Շատերի համար նա դարձել է նեղ օրվա օգնական, խորհրդատու ու ընկեր և այժմ էլ շարունակում է իր ողջ ուժն ու կարողությունը տրամադրել բոլոր նրանց, ում ի վիճակի է օգտակար լինել:

Նախքան նրան խոսք տալը հարկ եմ համարում մի քանի տվյալներ հաղորդել նրա կենսագրությունից:

Վալցենհաուլենցի Յակոր Քյունցլերը ծնվել է 1871 թ. մարտի 8-ին Ապենցել կանտոնի Հունդվիլ գյուղում որմնադիր վարպետ Արնոլդ Քյունցլերի ընտանիքում: Վեց տարեկան հասակում նա կորցնում է հորը և մի քանի տարի հետո էլ մորը: Այսպես, տղան պատանեկության մեջ մասն անց է կացնում տարբեր աղղականների մոտ Ապենցելի կանտոնում և հարկադրված է լինում ինքն իր հայր վաստակել դպրոց հաճախելուն զուգընթաց, որտեղ սովորում էր բարձր առաջադիմությամբ: Մինչև 22 տարեկանը նա իր հայրենիքում և Բազելում աշխատում է որպես ատաղձագործ: Այնուհետև ընդունվում է այդ քաղաքի վարդապետաց դպրոցը և ուսումնառությունն ավարտելուց հետո հինգ տարի որպես արեղածառայում Բազելի քաղաքային հիվանդանոցում:

1899 թ. Քյունցլերը մեկնում է Ուրֆա՝ միսիոներական հիվանդանոց, որտեղ ավելի քան քսան տարի փոքր ընդմիջումներով աշխատում է բազելցի բժիշկներ դ-ր Հ. Քրիստի և դ-ր Ա. Ֆիշերի մոտ որպես բժշկի օգնական: Շուտով բժշկական այնպիսի հրմատություն է դրանքում, որ զիսավոր բժշկի բացակայության դեպքում նրան է հանձնվում հիվանդանոցի ղեկավարությունը, և նա ստանձնում է բժշկի բոլոր պարտականությունները:

Աշխարհամարտի բոնկման ժամանակ Քյունցլերը մեկն էր այն սակավաթիվ եվրոպացիներից, որոնք կարողացան մնալ Մերձավոր Արևելքում և դարձան հայոց աղետի վկաներ: Ահավոր այդ ժամանակաշրջանում Քյունցլերը ղեկավարում է հայերին օգնություն հասցնող կարևոր գործողություններից շատերը, ինչպես սեփական նախաձեռնությամբ, այնպես էլ բարեգործական տարբեր հաստատությունների հանձնարարությամբ:

Պատերազմի ավարտից հետո Քյունցլերը հավաքում է ղեռևս մահմեղական տներում գտնվող հայ երեխաներին ու կանանց՝ նրանց ամերիկյան բարեգործական «Մերձարևելյան նպաստա-

մատուց» կարևոր կազմակերպության խնամքին հանձնելու համար; 1919 թվականին նա ծառայության է մտնում «Հայերի շվեյցարացի բարեկամների միության» մեջ և մեկ անգամ ևս ստանձնում այդ շվեյցարացիներին պատկանող Ուրֆայի միախոներական հիվանդանոցի ղեկավարությունը; Այնուհետև 1922 թվականի ամռանը «Մերձարևելյան նպաստամատուցյան» հանձնարարությամբ Քյունցլերը կատարում է իր ամենամեծ գործը՝ 8000 հայ երեխա թուրքիայից Սիրիա փախցնելով; Այդ երեխաների մի մասը հետագայում մնում է նրա տնօրինության ներքո; Լիբանանի Խաղիր բնակավայրում նրա խնամքի տակ էր 1400 հայ աղջիկներից բաղկացած մի խումբ; Նրանց զբաղեցնելու նպատակով Քյունցլերը լիբանան է ներմուծում գորգագործությունը, որը նրան ծանոթ էր Ուրֆայից; Ի ճանաչումն այդ գործի նա լիբանանյան կառավարությունից ստանում է Լիբանանի Արժանյաց կարգի պատվո շքանշան; Երբ որբերը մեծացան ու ինքնուրույն դարձան, Քյունցլերը իր պաշտոնին վերադարձավ «Հայերի շվեյցարացի բարեկամներ» հիմնարկում և Բեյրութում ստանձնեց փախըստականների ճամբարներում աղետյալների հետ տարգվող աշխատանքների ղեկավարությունը; Մինչև օրս դեռ աշխատում է նույն պաշտոնում:

Երկու տարի է, ինչ Քյունցլերը գրի է առել իր հիշողությունները, այնպես որ վերնագիրը պետք է լիներ «32 տարվա ծառայություն»՝ 30-ի փոխարեն; Զգձգման համար մեղավոր են տարբեր հանգամանքներ, ամենից առաջ հրատարակչի կողմից կատարված խմբագրական աշխատանքը, ինչպես նաև որոշ հավելումներ ու լրացումներ; Սակայն հուսով ենք, որ դա ամենևին չի անդրադառնա գրքի նկատմամբ եղած հետաքրքրության վրա:

Բագել, նոյեմբեր, 1933 թ.

Հրատարակիչ դ-ր Էմանուել Ռիգբենբախ

ԵՐԵՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

ՀՐԱԺԵՇՏ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ

1899 թիվն էր, երբ Հայերի նշանավոր բարեկամը՝ դրա Յոհաննես Լեփսիուսը, եկավ Բաղել և քաղաքային հիվանդանոցում այցելեց ինձ; Նա ասաց, որ իրեն հանձնարարել են ինձ հարցնել, թե արդյոք չէի՞ ցանկանա գործուղվել Ուրֆա՝ պարոն դրա Քրիստի մոտ:

Թեև ես բոլորել էի բժշկական ծառայության իմ առաջին հինգ տարին, որի ընթացքում կոմիտեն ինձ կարող էր ուղարկել, որ որ ուզեր, և ես, հետևաբար, ազատ էի իմ որոշումների մեջ, փորձեցի թաքնվել այդ կոմիտեի թիկունքում՝ ասելով. «Եթե ինձ ուղարկեն, ապա կգնամ»; Դրա Լեփսիուսը դիմեց կոմիտեին, և վերջինս կատարեց նրա ցանկությունը:

Այսպես ուրեմն՝ պետք է մեկնեի: Սակայն հարկավոր էր նախապատրաստվել: Ամենից առաջ պետք է թուրքերեն սովորեի: Դրա հայաբարվությունը կար Ս. Քրիչոնայում, որտեղ ինձ դասեր տվեց այդ լեզուն տիրապետող մի միսիոներ: Այնտեղ ինձ սովորեցրին նաև անգլերենի հիմունքները: Այնուհետև ես պետք է սովորեի ձիավարել. չէ որ հետազում հաճախ էի ձիով երկար ճանապարհորդություններ անելու:

Հայրենիքից հեռանալը հեշտ չէր: Թոյֆենում մեկ անգամ ես այցելեցի մորս գերեզմանին: Ես պետք է զրուցեի պատանեկան իմ տարիներին աշխարհում ամենասիրելի մարդու հետ: Մահից առաջ նա իր երեխաներին հասցրել էր վերջին անգամ գրել մի քանի խոսք. աշա դրանք. «Երեխանե՞րս, դուք հավանաբար կցրվեք աշխարհով մեկ, ուրեմն միշտ հիշեք այս բառերը.

«Թեկուզ երկրներ ու ծովեր մեզ բաժանեն,
Մեր սրտերը միշտ անբաժան կլինեն»;

Գերեզմանի մոտ ես նրան ասացի. «Մայրի'կ, 22 տարի անց իրականացավ քո զրածը: Երկրներ ու ծովեր են բաժանելու մեզ

այսուհետե, սակայն մեր սրտերը մնալու են իրար մոտ; Սիրելի՝ մայրիկ, քո զավակը, որ պատրաստվում է հեռուները գնալ, քեզ երբեք չի մոռանա; Որպես քո որդին՝ ես ուզում եմ ինձ զրսերել արժանավայել, որպեսզի դու երանությանդ մեջ ինձ համար չամաշես; Աստված ինձ օգնական»:

1899 թ. Հոկտեմբերի 10-ին մեկնեցի: Գոթհարդն անցնելուց հետո հրամեցտ տվեցի Հայրենիքիս և նրան ևս խոստացա օտար երկրում ինձ այնպես պահել, որ նա երբեք չամաչի իր որդու համար:

ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Վենետիկը, Տրիեստը, Դարդանելն ու առաջին երկարատև փոթորիկը՝ առաջին ծովային հիվանդությամբ ուղեկցվող, մնացել էին հետևում: Դեկտեմբերի սկզբին հասա Ուրֆա, Հունիս՝ Արրահամիթ քաղաքը; Սկզբում այն ինձ առանձնավես դուր չեկավ: Նախ քիչ չէի սարսափահար եղել սատկած կատուներից ու չներից, որ ընկած էին փողոցներում ու օդն էին ապականում: Որ երբեք այդ նույն փողոցներում կտեսնեմ նաև մարդկային դիակներ թափած, այդ ժամանակ ես չէի կարող նախազգալ: Երբ Ուրֆա ժամանեցի, դ-ր Քրիստին տանը չգտա: Նա Դիարբեքիր էր գնացել՝ հիվանդ մի միսիոների այցելելու: Այսպիսով, ես աշխատանքի անցա առանց որևէ ներածության: Արդեն հաջորդ առավոտյան հիվանդանոցում էի՝ թերերս վեր քշտած: Հիվանդանոցը, ինչպես նաև դեղատունն ու վիրահատարանը շտապ մաքրման կարիք ունեին, իսկ ես ուզում էի հենց մաքրությամբ սկսել: Սակայն լաթը խլելով ձեռքից՝ հասկացրին ինձ, որ նման բան վայել չէ եվրոպացուն:

Վերջապես Ծննդյան օրը, ձյան ու մրրիկի միջով, դ-ր Քրիստը վերադարձավ:

Հիմա կարելի էր կրկին խոսել «շվեյցարական գերմաներենով»: Դա երկուսի՝ բժշկի և նրա նոր ժամանած օգնականի համար էլ դուրեկան էր: Երկուսն էլ հանդիպել էին մի ցանկությամբ. Հեռավոր այս երկրում աստվածահաճո գործ կատարելու:

Դրա համար առիթներ չպակասեցին: Դեռ նոր-նոր գործում էր միսիոներական փոքրիկ, անձուկ կլինիկան, սակայն արդեն լրջորեն մտածում էին հիվանդանոց հիմնելու մասին: Հիսուն հազար ընակչություն ունեցող այդ քաղաքում չկար մի տեղ, ուր հնա-

բավոր լիներ խնամքի տակ առնել ծանր հիվանդներին: Վերջին-ներս պետք է ձիով չորս օրվա ճանապարհ անցնեին Այնթապ հասնելու համար, որտեղ աշխատում էր ամերիկացի մի բժիշկ: Ով ձիավարել չէր կարող, նրան դնում էին մասաֆայի մեջ, այսինքն՝ երթևեկության համար նախատեսված փակ մի արկղ, որը քաշում էին երկու ձիեր:

Ուրֆայի քաղաքային իշխանությունը շատ կուզենար հիվանդանոց ունենալ, որը սակայն ոչ մի գեպքում չպետք է լիներ եվրոպացիների ձեռքում: Զէ որ դա կնշանակեր, որ հիվանդանոցը ենթարկվելու էր արտերկրյա օրենքներին: Թե դա ինչ էր նշանակում, բացատրեմ հանգամանորեն: Աշխարհամարտից առաջ յուրաքանչյուր տուն, որտեղ օտարերկրացի էր ապրում, գտնվում էր ոչ թե թուրքական, այլ այն երկրի ենթակայության տակ, որին պատկանում էր օտարերկրացին: Դա, իհարկե, թուրքերի նկատմամբ արդարացի չէր, սակայն դա էր այն ժամանակ ընդունված կարգը և երբեմն էլ օտարներին հարմար կանոնը. դրան դեռ կանդրադառնանք:

Քանի որ Ուրֆայի համար հիվանդանոցը ծայրահեղ անհրաժեշտություն էր, գերմանական արևելյան միսիոներությունը, որի ծառայության մեջ էինք մենք, հակառակ կառավարության դժկամության, հետամուտ եղավ այդ նպատակին:

Մինչ այդ բավականին շատ բժշկական աշխատանք կար:

Դեռ հազիվ երկու ամիս Ուրֆայում՝ ես պետք է մեկնեի Դիարբեքիր: Դա այն քաղաքն էր, որի մասին հավաստում էին, որ ոչ միայն տներն են սե, այլ նաև փողոցային չներն ու բնակիչների հոգիները: Նախակին անունն էլ հենց այդպես էր՝ Կարա Ամիդա, այսինքն՝ Սև Ամիդ:

Դիարբեքիր հասնելու համար ստիպված էի ձիով չորս օրվա ճանապարհ անցնել: Այնտեղ ես պետք է օգնեի գերմանացի մի միսիոների, որը հիվանդ երեխա ու ախտավոր կին ուներ, ու ինքն էլ ուժերի լարման վերջնակետում էր: Նա առաջադրանք էր ստացել Դիարբեքիրում հարյուր երեխայի համար որբանոց բացել: Սակայն կառավարությունը դեմ էր դրան. բանտարկում է նրա երկու հայ տնօրեններին ու հրամայում դատարկել որբանոցը, իսկ միսիոների տան առաջ կանգնեցնում է ոստիկան: Այդ պատճառով նա այլևս չէր ուզում այնտեղ մնալ:

Բայց այստեղ մի վտանգ կար: Եթե միսիոներն առանց փոխարինող ունենալու մեկներ, ապա այլևս ոչ մի օտարերկրացի չէր

կարող այդ շենքը մտնել: Դա էր ուզում կանխել միսիոներությունը, երբ ինձ ուղարկեց Դիարքերիր: Այդ տարիներին օտարերկրացիներն իրավունք չունեին առանց զապթիեի, այսինքն կառավարության կողմից նշանակված դինված մարդու ճանապարհորդել: Նա որոշ իմաստով ապահովում էր պաշտպանությունը, բայց և զգալի չափով խանգարում էր ուղևորությանը, քանի որ ուզում էր հանգիստ ճանապարհորդել և չէր շտապում, ինչպես մենք՝ օտարերկրացիներս: Ուրեմն նման մի զապթիեի հետ մեկնեցի սև քաղաք:

Իմ ժամանումը Դիարքերիրի միսիոների ընտանիքում մեծ ուրախություն առաջացրեց: Դա երեք տառապայլների համար փըրկության հույս էր: Հաջորդ օրն իսկ սկսեցին մեկնելու պատրաստություններ տեսնել, այդ թվում միսիոներության գործերի ու որբանոցի պաշտոնական հանձնումն ինձ: Մենք երկուսով կառավարությանը ներկայացրինք գրագրի կողմից պատրաստված վճարովի փաստաթուղթը: Այժմ միսիոներն ազատ էր և կարող էր ճանապարհ ընկնել:

Նոյն օրը՝ կեսօրից բավականին անց, ինձ մոտ եկավ ոստիկանության կոմիսարը, ինչպես ինքն ասաց՝ բարեկամական այցով, ոչ պաշտոնական: Ես ընդունեցի նրան պատշաճ սիրալիրությամբ: Նա ուներ մի հիվանդություն և ես, որպես բժշկության ընազավաոփ մարդ, նրան պետք է խորհուրդ տայի: Մատուցվեց ընդունված թուրքական սուրճ, և այցը վերածվեց հաճելի զրուցի, որի համար ես շատ ուրախ էի և խնդրեցի ինձ կրկին այցելել, քանի որ այս ձևով ես ամենաարագ ու լավագույն ձևով պիտի կարողանայի ծանոթանալ թուրքական իրազրությանը: Այցի վերջում, երկրի սովորության համաձայն, առաջ քաշվեց զլիսավոր՝ այն հարցը, թե ինչու եմ եկել Դիարքերիր: Մեհմեդ Էֆենդին՝ կոմիսարը, ուղում էր իմանալ, թե ես այստեղ ինչ ծրագրեր ունեմ և հատկապես կրկին որբեր ընդունելո՞ւ եմ: Ես կարողացա նրան հանգստացնել՝ ասելով, որ դա ես կանեմ, եթե ձեռքիս լինեն իմ միսիոներության հրամանը և նահանգապետի թույլտվությունը: Սա նրան իսկապես հանգստացրեց, և հետեանքը եղավ այն, որ մինչ այդ միսիոներության տան առաջ կանգնած ոստիկանն այլևս չչարունակեց պահակությունը:

Մոտենում էր Զատիկը: Բլղուրի (խոշոր աղացած ցորեն) մեծ պաշարներից բաժանեցի որբերին, որոնք տեղավորված էին քաղաքում: Հաջորդեց սպասողական ու նոր բաներ սովորելու մի

շրջան: Երեք ամիս անց էրգրումից հեռագիր եկավ: Ոմն Բերգման Հայտնում էր իր մոտալուտ ժամանման մասին գերմանացի միսիոներին փոխարինելու համար: Կիրակի է: Դուռն են թակում: Աստիճաններով զեպի իմ սենյակն է բարձրանում մի սեամորթ: Նրան հետեւում է սպիտակ բեղերով տարեց մի պարոն: Բաց եմ անում դուռը, պարոնը ներս է մտնում, ինձ գրկում ու ասում է՝ ֆոն Բերգման: Համարականում եմ, որ ինձ փոխարինողն այստեղ է, և ես կրկին ազատ եմ Ուրֆա գնալու համար: Ֆոն Բերգմանը հայտնի վիրաբույժ էղուարդ ֆոն Բերգմանի եղբայրն էր, որն այն ժամանակ աշխատում էր Բեռլինում: Նրա անունը ծանոթ էր ինձ Բազելի քաղաքային հիվանդանոցում լամձ դասախոսություններից:

«Իսկ որտեղ են ձեր որբերը»,— եղավ նրա առաջին հարցը: Նրան հաղորդեցի, որ որբանոցը դատարկ է, երեխաները ցիրուցան տեղավորված են քաղաքում: Դա մի քիչ հանգստացրեց նըրան, բայց նա հավաստիացրեց, որ ոչ մի նահանգապետ չի կարող նրան արգելել որբերի խնամքը, չէ՞ որ Ավետարանում գրված է, որ այրիներին ու որբերին պետք է հոգատարություն ցույց տալ:

Հաջորդ օրը նահանգապետի ներկայությամբ կրկնվելու էր որբանոցի պաշտոնական հանձնումը: Այդ առիթով ֆոն Բերգմանը զարդարվել էր մի շարք շքանշաններով: Ես ոչ մի հատ չունեի: Անշուշտ ֆոն Բերգմանը այն կարծիքին էր, որ մենք չպետք է արտաքնապես զարդարված լինենք, այլ ներքուստ: Այսուհետեւ թուրքերին պետք էր տպավորել շքանշաններով: Չէր երևում բընավ, որ նահանգապետը տպավորվել էր, քանի որ երեք ամիս հետո, երբ ֆոն Բերգմանը տիֆից մահցավ, նրա որբանոցում ոչ մի երեխա չկար:

Մեծ ուրախությամբ վերադարձա Ուրֆա՝ գործունեության իմ իսկական ոլորտը: Կարա Ամիդ քաղաքը՝ իր 157 աշտարակներով, սև շներով ու բազալտե քարերով, ինձ չէր գրավել, չնայած նրա ընակիչների սրտերն ավելի սև չէին, քան այլ վայրերինը: Տեղի հայերի հետ, իհարկե, քիչ շփում ունեցա, որովհետև նրանք երկշուտ էին և թուրքերի ահցից խուսափում էին ինձնից: Մյուս կողմից, հանձին ոստիկանական կոմիսարի, ձեռք էի բերել մի լավ բարեկամ, որը հայերին համակրում էր, քանի որ պատկանում էր արդարամիտ մարդկանց թվին:

Առաջին իսկ դեպքերն ինձ ցույց տվեցին, որ Արևելքում շատ բաներ այլ կերպ են ընթանում, քան մեղ մոտ՝ Արևմուտքում:

ՈՒՐՖԱՅԻ ՄԻՍԻՈՆԵՐԱԿԱՆ ՀԻՎԱՆԴԱՆՈՅԸ

Իմ բացակայության ժամանակ դ-ր Քրիստը քաղաքում քիչ թե շատ մեծ տուն էր վարձել, որտեղ կարելի էր տեղավորել առաջին հիվանդներին: Ես ինքս պատրաստեցի մահճակալները, ինչպես նաև դրանց կից սեղանիկները:

Նշանակալից օր էր դա, երբ առաջին հիվանդը պառկեց այդ նոր հիվանդանոցում: Ճիշտ նույն ժամանակ Ուրֆայի կառավարությունը Զալեպի նահանգապետից գրություն ստացավ այն մասին, որ նա պատրաստ է իր ուժերի ներածի չափով պարոն դ-ր Քրիստին իր աշխատանքում սատարել: Այդ գրության հետևում կանգնած էր մի ոմն պարոն Մյուլինեն, մի շվեյցարացի, որն աշխատում էր Կոստանդնուպոլսի Կայսերական Գերմանիայի դեսպանատանը: Այսպիսով, գոնե մեր նոր ձեռնարկի համար որեւէ պաշտոնական դժվարություն չունեցանք:

Մեր բժշկական գործունեության չնորհիվ շփման մեջ էինք բնակչության բոլոր խավերի հետ: Ի դեպ, հաճախող հիվանդների մեծ մասը հայեր էին, սակայն բուժման դիմող թուրքերի, արարաների ու քրդերի թիվն էլ գնալով մեծանում էր: Սա հնարավորություն էր տալիս երկկողմանի համակշռության: Քրիստոնյաները խնամում էին հայերի թշնամիներին, իսկ հայերը, թուրքերն ու քրդերը, իրենց հիվանդության հոգսերով տարված, համերաշխ պառկում էին կողք կողքի: Հիվանդները, ինչպես և քաղաքացիները ինձ Յակոր էֆենդի կամ նաև «քրիստոն» (գերմ. Bruder-եղբայր բառի աղավաղված ձևը) Յակոր» էին անվանում: Բանն այն էր, որ ոչ մեկը չէր կարողանում իմ Քյունցլեր ազգանունը ճիշտ արտասանել, բայց Յակոր անունը հայտնի էր և՝ հայերին, և՝ թուրքերին, առաջիններին՝ Յակոր, վերջիններին՝ Յակուր ձևով: Էֆենդի նշանակում է պարոն, բիրաղեր՝ եղբայր:

Շուտով մեր հիվանդանոցը ամբողջ շրջակայքում հայտնի դարձավ, և ամեն կողմից այցելուներ եկան:

Հիվանդների մեծ հոսքը մեզ ոգևորեց և մեզ մղեց մտածելու հիվանդանոցային այլ կառուցյաների մասին: Այս անգամ խոսքը քաղաքից դուրս հիվանդանոց ունենալու մասին էր: Սակայն դա

այնքան էլ դյուրին գործ չէր: Կյանքն Արևելքում ամեն տեսակետից այլ կերպ է ընթանում, քան մեզ մոտ: Այնտեղ կան դժվարություններ, որոնց առաջ հատկապես որպես սկսնակ, կանգնում ես շվարած: Ստիպված ես դիմել ամեն կարգի դիջումների և հնարավոր բոլոր հնարքների: Մենք՝ միախոներներս, հաճախ ստիպված էինք գործել այնպես, ինչպես մեր արևելյան եղբայրները:

Մեր հիվանդանոցի շինարարության ժամանակ ևս նույն իրավիճակն էր: Եթե բացեկիրաց հայտնեինք մեր մտադրությունը, ապա պետք է ձեռք բերեինք ոչ միայն պաշտոնական, այլև կայսերական թույլտվություն: Այլ միախոներությունների փորձը ցույց էր տալիս, որ նման թույլտվություն ստանալը չափազանց դժվար էր: Եվ այսպես, մենք ևս զարտուղի ճանապարհներով էինք գնում դեպի մեր նպատակը: Վաղուց արդեն քաղաքից դուրս մի հողակտոր էինք ձեռք բերել՝ քաջ գիտենալով, որ երկար ժամանակ էր պահանջվելու, մինչև որ այնտեղ կարողանայինք մեր հիվանդանոցը կառուցել: Ուստի դ-ր Քրիստը այդ հողակտորը մարզարեարար «ավետյաց» կոչեց: Կգա՞՞ր արդյոք ժամանակը, երբ նրա մեջ կտեղավորվեինք: Քանի որ առայժմ չկար այնտեղ շինարարություն կատարելու հեռանկար, իսկ քաղաքում էլ տեղը քիչ էր, քաղաքից դուրս մի կիսակառուց տուն գնեցինք՝ դրա վրա կառուցելով մի քանի սենյակ: Սակայն այդ հողակտորի և՛ ձեռքբերումը, և՛ շինարարությունը դարձյալ կատարվում էր կեղծիքով: Որպես տեր ժամանակավորապես հանդես եկավ մի հայ, իսկ տեղափոխությունը տեղի ունեցավ հանկարծակի, որով կառավարությունը դարձյալ կանգնեց կատարված փաստի առաջ: Միայն շատ տարիներ հետո՝ պատերազմի բռնկումից քիչ առաջ, դ-ր Քրիստի հետնորդին հաջողվեց ստանալ «Ավետյաց երկրում» իսկական հիվանդանոց կառուցելու իրավունք: Ուրեմն հնարավոր էր հասնել նպատակին, միայն դրա համար շատ ժամանակ ու համբերություն էր հարկավոր: Սակայն բանը շինարարության չհասավ, քանի որ սկսվեց աշխարհամարտը:

Երբ դ-ր Քրիստը 1903 թ. աշնանը մեկնեց Շվեյցարիա, Այնթապից մի հայ բժիշկ նշանակվեց, որի դիպոմը ապահովեց մեր հետագա աշխատանքի հաջողությունը: Զնայած դրան՝ դժվարություններն անպակաս էին: Ուրֆան այդ ժամանակ ուներ քաղաքային մի թուրք բժիշկ: Երբ մի անգամ վիրահատությունը մահով վերջացավ, նա հայտարարեց, որ վիրահատություն կատարելու համար անհրաժեշտ է երկու դիպոմավոր բժիշկ: Թեև դա օրենք

չեր, այնուամենայնիվ մեր հայ բժշկին սպառնում էր բանտարկություն: Միայն դրամ տալով կարելի էր դա կանխել: Իսկ ես այդ բանին դեմ էի: Ուստի խնդրեցի քաղաքի բժշկին, որ նա մեզ մոտ պաշտոնավարի որպես երկրորդ բժիշկ: Վիրահատությունների ժամանակ նա չէր մասնակցելու, այլ միայն ներկա էր լինելու: Պարոնն ընդունեց, սակայն պահանջեց կանխիկ երկու ամսվա վարձ: Դա շատ չէր. ամիսը 50 ֆրանկ, և ես վճարեցի: Այժմ կարող էինք հանգիստ շարունակել վիրահատությունները, իսկ եթե պատահեին մահվան դեպքեր, պաշտպանված էինք:

Այսպիսի շատ այլ դժվարություններ մշտապես աչքի առաջ պիտի ունենայինք: Դրանք Արևելքում կյանքի մաս են կազմում: Պետք է պարզապես սառնարտությունը պահպանել:

ՄԵՐ ՀԻՎԱՆԴԻՆԵՐԸ

Շուտով մեր հիվանդանոցը հայտնի դարձավ ամբողջ շրջակայքում, և ժողովուրդը սկսեց զալ: Թե հիվանդների ինչպիսի բազմարդետ խառնուրդ էր նա իր հարկի տակ առնում, լավագույնս ցույց են տալիս մի քանի կենսագրականներ ու հիվանդության պատմություններ, որոնք քաղել ենք հարյուրավոր այդ պիտիներից:

Ահա նախ և առաջ Համիդը՝ 60 տարեկան մի թուրք: Նրա միակ հարստությունը հինգ երեխաներն են, բոլորն էլ աղջիկներ, որոնց նրա համար ծնել է Ֆաթիման՝ մի արաբուհի: Շատ տխուր բան է արևելցու համար միայն կըզ (kyz), այսինքն աղջիկ զավակ ունենալը: Թուրքը նրան անվանում է էկզիկ (eksik), այսինքն՝ չափազանց քիչ, արաբները՝ շակֆիտ բինտ (schakfit bint), այսինքն՝ մի կտոր աղջիկ: Համիդը երկար տարիներ տառապում էր ծնկների հողացագով, որոնք շարժվելիս մեծ ցավ էին պատճառում: Այժմ նա, որ բազմանդամ ընտանիքի կերակրողն էր, այլև չէր կարողանում կոչիկ կարկատել (արհեստով փինաչի էր) և ընկել էր ծանր կարիքի մեջ: Վեց շաբաթ առաջ նա դիմել էր մեր բժշկին: Քանի որ վերջինս խոսել էր անդամահատության մասին, Համիդն ավելի էր ձգձգել հիվանդությունը՝ չհանձնվելով մեր խնամքին: Միայն մի քանի ամիս տառապելուց հետո որոշում է գալ մեր հիվանդանոց՝ այդ ընթացքում է՛լ ավելի վատթարացած ոտքը կտրել տալու: Սակայն նրա մարմինը շատ թուլացած էր: Վախ

կար, որ այդ ոչ վտանգավոր վիրահատությանը չէր կարողանա դիմանալ: Բայց նա դիմացավ: Սակայն ինչպիսի դժբախտություն: Հին հիվանդությունն անմիջապես կրկին բռնկվեց բնից վեր: Վիրահատությունից առաջ մեր ունեցած հույսը, որ հիվանդ անդամը հեռացվելուց հետո վերստին արագորեն պիտի կազդուրվեր, անհետացավ: Նա դուրս եկավ հիվանդանոցից շրուժված, մահամերձ վիճակում: Շատ տիսուր էր հիվանդի, նրա ընտանիքի, ինչպես նաև մեզ համար: Նա դարձել էր մեր սիրելի հիվանդը, մշտապես շնորհակալ մեր ամեն մի ծառայության համար:

Ային՝ Մոսուլի գավառից մի արար, «վայրի թռչուն» էր: Նա ընդամենը 17 տարեկան էր: Մանկությունից տրվել էր մուրացկանության: Սակայն ամիսներ ի վեր չի կարողացել կարգին զրադվել այդ «ազնիվ» արհեստով, որոհետև ոտքն սկսել է ցավել: Երբ նա լսել է խաիրխախտ հեքիմի, այսինքն մարդասեր բժշկի մասին, մեզ է դիմել օգնության: Նրան մաքուր անկողին մտցրին, անշուշտ միայն այն բանից հետո, երբ բարերար լոգանքը նրան որոշ չափով ազատեց հին ու նոր կեղտից: Ուժը վիրահատեցինք: Մոտ երկու ամիս մնալու էր մեր հիվանդանոցում: Բուժման դիմաց նա կարող էր միայն համբուրել մեր ձեռքերը, մի բան, որ նա անում էր ամեն անգամ, երբ հնարավոր էր լինում դրանք բռնել: Նրան չատ էր դուր եկել մեր հիվանդանոցը: Իսկ ինչո՞ւ չէ. լավ անկողին, լավ կերակուր և ձմեռը տաք սենյակ: Զէ՞՞ որ սովորաբար նրա ընակարանը քարայրն էր, ներքնակը՝ գետինը, իսկ սնունդը՝ մուրացած չոր հացը: Նա ասում էր, որ բուժվելուց հետո այլևս մեր տնից չի հեռանա, այլ, իր իսկ արտահայտությամբ, մեր «ստրուկը» կդառնա: Ուզում էր խնամել մեր կենդանիներին ու տնտեսության համար ջուր կրել: Սակայն մենք կարծում էինք, որ հենց որ բուժվի, մուրացկանի շարժուն կյանքը կգերադասի հիվանդանոցում մշտական աշխատանքից: Ի դեպ, նա խոսում էր միայն արարերեն: Ցանկացանք մի քանի թուրքերեն բառ սովորեցնել, սակայն դրա համար «Նյուրնբերգյան վարժապետի» կարիքը զգացվեց: Լեզվական մեր առաջին բացատրությունները նա ընդունեց դեմքի այնպիսի ոչ խելահաս արտահայտությամբ, կարծես ինչ-որ կենդանու էինք փորձում այբուբեն սովորեցնել:

Երկաթի մի փոքրիկ բեկոր էր միսրամակել մի հայի աչքի մեջ գյուղում, որտեղ բժիշկ չկար: Երբ երկու օր հետո նա մեզ մոտ եկավ, աչքը գրեթե անհույս վիճակում էր: Սակայն, ի մեծ ուրախության նրա, աչքն օր-օրի լավացավ: Հիվանդանոցում 12 օր մնալուց հե-

տո կարելի էր ասել, որ աչքը փրկված է: Գուցե հետագայում վիրահատության միջոցով աչքը լրիվ վերականգնվի: Հիվանդն ի վիճակի էր բուժման ծախսերը երկու երրորդով փակել:

Հակոբը նույնպես հայ էր, որը աչքի խոցի պատճառով 14 օր մնաց մեր Հիվանդանոցում: Ուրախ էր, քանի որ բուժվել էր, սակայն վախսվիսելով դուրս եկավ Հիվանդանոցից: Ինչո՞ւ վախսվիսելով: Ցավոք, նա հանձնվել էր ողելից խմիչքների սատանային, որից հրաժարվելու երդում էր տվել Հիվանդանոցում: Թող Աստված օգնի նրան, որ կարողանա իրեն սպասող առաջին դժվար փորձությունները հաղթահարել:

Մեզ մոտ միայն մի քանի ժամ պառկեց հարևան Գարմուշ գյուղից վեց տարեկան մի տղա: Նա մահացավ թոքերի բորբոքումից:

Նրա հետ Հիվանդանոց էին բերել մեկուկես տարեկան սիրունատես մի երեխայի: Նրան անմիջապես պետք է վիրահատեին կոկորդի սուր բորբոքումից առաջացած սպառնալի չնչահեղձության պատճառով: Շնչափողում տեղադրվեց ներարկման ասեղ: 14 օր անց երեխան, որը գեռ ծծկեր էր, ապաքինված վիճակում հանձնվեց մորը: Բուժման համար ծնողները կարողացան շատ քիչ վճարել:

Իսսա, այսինքն՝ Հիսուս, այսպես էր արարի անունը Հարանից: Գնդակը վնասել էր ողնաշարը, և վիրահատության կարիք ուներ: Մի քանի շաբաթ պետք է մնար, որպեսզի նորից կարողանար ձիու վրա Հարան վերադառնալ: Հունվարին մեզ դիմած հիվանդներից նա միակն էր, որ ի վիճակի էր վճարել բուժման ամբողջ ծախսը:

Որպես Հաղվազգուտ երևույթ, մի աղքատ հրեա, որը, սակայն, հարուստ էր երեխաներով, երկրորդ անգամ ընդունվեց մեր Հիվանդանոց: Նա խնդրեց, որ երկու ոտքերից վիրահատվելուց հետո իրեն թույլ տան Հիվանդանոցում պառկել: Անշուշտ, նա վճարում էր միայն ծախսի մեկ երրորդը: Մեր խոհանոցից չէր օգտրվում, որովհետև մեր կերակուրը (քոչեր) չէ: Սաֆեղում (Պաղեստին) գտնվող անգլիացիների միսիոներական Հիվանդանոցի մակարդակին դեռ չէինք հասել, որպեսզի հրեաների համար հրեա խոհարարուհի պահեինք, որի եփած ծաշերը լինեին նաև իսկական «քոչեր»: Մելիմից (սա է նրա անունը), որ տարիներ տևող թոքախտի պատճառով բավարար միջոցներ չուներ իր բազմաթիվ երեխաներին պահելու, ինչպես կարող էինք սպասել, որ Հոգար Հիվանդանոցային ծախսերը:

**Հացթուխ Գևորգը՝ չքավոր մի հայ, ութ օր հիվանդանոցում
մնալով, բուժվեց աչքի խոցից:**

Հայ ավետարանական համայնքի սարկավագ, կոչկակար
Օհաննեսը՝ յոթ երեխայի տեր, չափաղանց աղքատ, ոտքի լուրջ
վարակումով ընդունվեց մեզ մոտ: Նա երկար էր մնալու և ի վի-
ճակի չէր վարձահատուց լինել: Սակայն ավետարանական հա-
մայնքը տարփա մեջ մի կիրակի հանգանակեց հօգուտ մեր հի-
վանդանոցի: Թեև սա մեծ գումար չէր, այնուամենայնիվ գովեկի
ձեռնարկ էր, և մենք սիրով անվճար խնամեցինք նրանց աղքատ
սարկավագին:

Աղիյամանից՝ Ուրֆայից երկու օր հեռավորության վրա գտնոր-
վող քաղաքից, մեզ ուղարկեցին մի աղքատ երիտասարդ կնոջ,
որն ուներ միայն մի աչք, այն էլ քիչ հուսալի վիճակում: Սակայն
երբ վիրահատվեց և մեկ ամիս շարունակ խնամվեց մեր հիվան-
դանոցում, հուրախություն մեր բոլորի՝ նրա աչքը կրկին լույս տե-
սավ: Մենք նրան տեղավորեցինք քաղաքում՝ սիրիացիների մոտ,
քանի որ մեկից երկու ամիս նա դեռ մնալու էր բուժման մեջ: Սկզբում նա ստույգ չգիտեր, թե որ համայնքին է պատկանում՝
հայկակա՞ն, թե՞ սիրիական. ի վերջո պարզվեց, որ պատկանում
է հին սիրիական համայնքին: Նա, որի սեփականությունը մի քա-
նի ցնցոտի էր, սիրով կուզենար մշտապես մեզ մոտ մնալ, որով-
հետև այստեղ կար լավ անկողին, տաք հագուստ և մննդարար
կերակուր: Լաց լինելով գուրս եկավ հիվանդանոցից, որտեղ նա,
անշուշտ, անց էր կացրել իր կյանքի ամենագեղեցիկ օրերը: «Դե-
սուղեն քչվել»՝ ահա սա է եղել նրա ճակատագիրը մինչև օրս և
հիվանդանոցից գուրս գալուց հետո էլ նույնն էր լինելու: Սիրիա-
կան համայնքը պատրաստ էր նրան կրկին Աղյաման «քչել»: Մի-
այն մեր եռանդուն բողոքի չնորհիվ նրան թույլատրվեց դեռ մնալ:

Մարգրիտը՝ սիրիացի կաթոլիկ այդ կինը, մեզ մոտ էր եկել
ֆրանցիսկան կրոնավորների հանձնարարությամբ: Նրա մի աչքը
պետք եղավ վիրահատել, անշուշտ, կրկին առանց վճարի, բայց
հնարավոր եղավ նրան օգնել ու կանխել այնքան հաճախ կրկնվող
աչքի ուժեղ ցավերը և վրա հասնող կուրությունը:

Քրիստոնյա մի աղջիկ՝ 18 տարեկան, որն արդեն տարիներ
շարունակ գորգագործությամբ կերակրում էր անդամալույց հորը,
ծեր մորն ու չորս կրտսեր քույրերին ու եղբայրներին, մեկ տարի
էր, ինչ սրտային հիվանդ էր: Դրա հետևանքով ընտանիքը ծայ-
րահեղ կարիքի մեջ էր: Ցամաք հաց, այն էլ հաճախ անբավարար.

ահա այդ ընտանիքի գրեթե միակ սնունդը: Մեզ մոտ այդ քաջ աղջկը չուտով իրեն լավ զգաց, սակայն հարցն այն էր, թե որքան կտևեր մեր ջանքերի արդյունքը, երբ նա կրկին տանը լիներ:

Մի թրքուհի՝ էմինեն, ուներ միայն մի աչք, և այն էլ պատաժ թարախակույտով: 14 օրվա հիվանդանոցային խնամքը օգնեց նըրան հաղթահարելու վտանգը: Բուժումը, ժամանակի առումով, բավականին արագ չէր ընթանում: Նա նապապես վճարել էր հիվանդանոցային ծախսի մեկ վեցերորդը, բայց չցանկացավ այլս վճարել և այնպես էլ չբուժված, բայց շատ ավելի լավ վիճակում դուրս գրվեց:

Ռումքալայից, որը մի փոքրիկ քաղաք է Եփրատի ափին և գտնվում է այստեղից երկու օրվա հեռավորության վրա, մեզ մոտ ըերեցին մի հայուհու, որին կծել էր չունը: Դրա հետևանքով ոտքը ախտահարվել ու այսուցվել էր: Ինչքան ցավոտ պետք է եղած լիներ այդ ոտքով երկու օրվա ճանապարհը՝ էշի մեջքին նստած: Տեղ էր հասել ուժեղ տենդով: Բժիշկն անմիջապես վիրահատեց, ջերմությունը չուտով իջավ, իսկ 14 օր անց նա թողեց հիվանդանոցը: Սակայն վիրակապը փոխելու համար էշով նորից կիսիկա էր գալու:

ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Մեր միսիոներության հիմնադիրները նախապես միայն մի խնդիր ունեին՝ մահմեղականների միսիան: Սակայն իրենց գործունեության հենց սկզբնական շրջանում տեղի ունեցան 1895 թ. հայկական ջարդերը, որոնք առաջ քաշեցին առավել հրատապ խնդիրներ. օգնության համար հազարավոր վերքերից արյունաքամ եղող հայ ժողովրդին: Այսպես հավաքագրվեցին որբեր ինչպես թուրքիայում, այնպես էլ Հյուսիսային Պարսկաստանում, ուր փախել էին մեծ թվով երեխաներ: Այդ գործը առաջ բերեց կինիկաներ բացելու անհրաժեշտությունը, որոնք իրենց հերթին կանքի կոչեցին հիվանդանոցներ: Եվ հենց այդ հիվանդանոցներում պետք է երեար, որ միսիան պատրաստ է օգնել նաև քրիստոնյաների կարիքավոր թշնամիներին: Մուսուլմանին ամենամոտիկ գտնվող մարդը բժիշկն էր և նրա օգնականը, այդ ժամանակ հենց դ-ր Քրիստն ու ես: Դա լավ էր նաև հայերի ու մահմեղականների համար, որոնք գալիս էին կողք կողքի պառկելու հիվանդանոցում

նույն հոգսերով, նույն ցավերով: Դրա արդյունքը հաճախ մնայուն, բարեկամական կապն էր:

Մեր ցանկությունը ոչ միայն հիվանդներին օգնելն էր, այլև բնակիչներին (անկախ նրանց դավանանքից)¹ իրենց բազմապիսի նեղություններով, զորավիզ լինելը: Ամենից առաջ պետք է հաշվի առնվեին կանայք, հատկապես մահմեղականները, որոնք դեռևս շատ ցածր մակարդակ ունեին: Այդ հարցում մեծ հմտություն ուներ կինս: Նա կարողանում էր մուտք գործել նրանց կյանքի մեջ շատ ավելի հեշտ, քան ուրիշ միսիոներների կանայք, քանի որ ինքը մեծացել էր Արևելքում: Նա վաղ պատանեկության տարիներից արդեն շփման մեջ է եղել մուսուլման երեխաների ու կանանց հետ և խոսում էր նրանց լեզվով: Այսպես, նա բավականին շուտ իր առաջին այցելությունն արեց հարեմ՝ թրքուհիներին: Իսկ երկրի սովորության համաձայն թուրք կանայք փոխադարձում էին այցելությունները: Զե՞՞՞ որ մուսուլման կանայք շատ ժամանակ ունեն: Նրանց ամուսինները կեսօրին տուն չեն գալիս՝ մի քան ուտելու, ճաշում են չուկայում: Բացի այդ եվրոպացի կանանց այցելելը շատ հետաքրքրական է նրանց համար: Ռւատի գալիս են մի խումբ հարևանուհիներով, և քանի որ փոքր երեխաներին չեն կարող տանը թողնել, նրանց էլ են բերում իրենց հետ: Այսպիսով, խմբերով փոխայցելության են գալիս: Մահմեղական կանայք մոլի ծխողներ են: Թեև մեր տանը, որտեղ ոչ ոք չի ծխում, նրանց ծխախոտ հյուրասիրող չկար, նրանք սովորաբար իրենց հետ էին բերում մի լեցուն տուփ և ծխում էին եռանդուն:

Մինչ կանանց հետ շատ բան չէր կարելի անել, տղամարդկանց հարցը այլ էր: Նրանք ջանասիրաբար, իրենց հատուկ ձևով, կարծ այցելություններով մեր ընտանիքներում ներս ու դուրս էին անում: Իրենց հերթին՝ կանանց ուղարկում էին մեղ մոտ, որպեսզի նրանք տեսնեն ու սովորեն, թե ինչպես պետք է կինը վարի տընտեսությունը:

Զարմանալի չէր, որ ուղամական դաշինքով տարված շատ թուրքեր ամուսնացան գերմանացի կանանց հետ: Թեկուզ և այն ժամանակ նրանց ընտրությունը շատ մեծ չէր, և ստիպված էին գոհանալ՝ նվազ կրթված մի կին առնելով, այնուամենայնիվ նըրանք շահում էին՝ կազմելով ավելի լավ ընտանիք: Հարցը միայն այն է, թե արդյո՞ք գերմանացի կանայք գոհ էին իրենց ամուսիններից: Ահա այս հարցն է, որ առկախ ենք թողնում:

Մահմեդական կանանց վրա ազդեցություն գործելու ջանքերից ավելի չնորհակալ գործ էր Ուրֆայում յակորիտյան դպրոցի հիմնադրումը: Սիրիայի քրիստոնյաները բաժանվում են չորս խմբի՝ նեստորականներ, մելկիտներ, մարոնիտներ և յակորիտներ: Վերջիններից շուրջ 5000 հոգի բնակվում էին Ուրֆայում: Նրանց ըրջանում գործում էր ամերիկյան միսիոներությունը՝ ոչ թե նրանց բողոքականներ դարձնելու, այլ լավ քրիստոնյաներ, նրանց նոր կանքի կոչելու: Սակայն այստեղ ևս նույն պատկերն էր, ինչ որ բոլոր հին եկեղեցիներում: Նախ՝ միսիոներներին ողջունում էին որպես օգտվողների, որոնց համախոհները, սակայն, իրրև հերետիկոսներ, շատ շուտով հեռացվում էին եկեղեցուց, մի բան, որ այնուհետև նպաստում էր բողոքական եկեղեցիների հիմնադրմանը: Այդ նույն ձևով է, որ Ուրֆայում հայ բողոքական եկեղեցու կողքին ստեղծվեց մի, այսպես կոչված, սիրիական բողոքական եկեղեցի: Եվ քանի որ սիրիացիները Ուրֆայում բնակվում էին թուրքերին միախառնված և խոսում էին թուրքերեն, ուստի սիրիական բողոքական եկեղեցում ևս քարոզը կարդացվում էր այդ լեզվով: Դա իհարկե լավ էր, որովհետև նրանք՝ որպես ժողովուրդ, հայերի հետ բնակ չէին պատշաճում: Հայերն իրենց մտավոր կարողությամբ, ինչպես նաև աշխատասիրությամբ, ավելի բարձր էին կանգնած, քան սիրիացիները, սակայն վերջիններս թուրքերի համար ավելի վստահելի տարր էին: Նրանք իսպառ հրաժարվել էին իրենց ազգային հպարտությունից և վարժվել էին թուրքերի ստրուկը լինել: Չնայած դրան՝ նրանք ևս հալածանքի էին ենթարկվում, քանի որ որպես քրիստոնյաներ պատկանում էին ուայշին, այսինքն՝ հորդային, ինչպես թուրքերը պաշտոնապես անվանում էին նրանց: Քանի որ միշտ սիրում էի ժամերգության գնալ և առաջին տարին խակ կիրակնօրյա դպրոցում որպես ուսուցիչ էի աշխատում, շատ շուտով սկսեցի գնալ սիրիական բողոքական եկեղեցի և այնտեղ, հանձին քարոզիչ Զյուրջիի, գտա մի լավ բարեկամի:

Յակորիտները դեռևս դպրոց չունեին: Զյուրջիի ցանկությամբ ես ձեռնամուխ եղա համայնքի տղաների համար մի լավ դպրոց հիմնելու գործին: Շվեյցարիայում անցկացվող իմ առաջին արձակուրդն օգտագործեցի դրա համար: Շարադրվեց վիճակը ներկայացնող խնդրագիր: Միշտ պիտի հիշեմ, թե ինչպես ինձ այնտեղ բազելցի տարիքուտ մի քահանա թիկունք կանգնեց և քաջալերեց, որ գնամ այդ բանին՝ մուրացկանության երթին: Նա անձամբ իմ

խնդրագրի տակ գրեց քաջալերման խոսք, որը հետևյալն է. «Թողով բարի գործ անենք ամեն մարդու, բայց ամենաշատը՝ կրոնակիցների հանդեպ»: Ավելորդ չէ հիշատակել, որ նա անձամբ դրադրոցի հիմնադրմանը մասնակցեց նշանակալից նվիրատվությամբ: Մի քանի օր անց հավաքվեց հազար ֆրանկ, և դրանից անմիջապես հետո ինձ բաժին հասավ նույնպիսի մի գումար ևս: Այսպիսով, հնարավոր եղավ բացել դպրոցը:

Այն շատ լավ առաջադիմեց: Աստիճանաբար այդ գործում ընդգրկվեցին չորս հմուտ ուսուցիչներ: Դպրոցը շարունակեց գոյատեսել նաև այն բանից հետո, երբ 1909 թ. քահանա Զյուրջին սահմանադրության զոհը դարձավ: Նախուր դաժան պատերազմը այստեղ ևս փակեց դարպասները, ապա՝ պատերազմին հետեւեց սիրիացի քրիստոնյաների բռնագաղթը: Ներկայումս նրանք հիմնականում ապրում են Հայեալում և դեպի Թուրքիա տանող Սիրիայի սահմանի մոտ: Սիրիայի ժողովուրդը նույնպես պատերազմի թրշվառ զոհերից է, որի մասին աշխարհում քիչ է խոսվում:

Սակայն ոչ միայն մարդկանց, այլև կենդանիներին էի ես փորձում օգտակար լինել: ԶԵ՞՞որ նրանք Արևելքում անխղճորեն ենթարկվում են ամեն տեսակ դաժանությունների: Բարձկան ու լրձկան անասուններից շատերը ունեն ուսուցքներ, խոցեր և վիրավոր մեջքեր: Ոչ ոք այդ մասին չէր մտահոգվում: Եթե վիճակը շատ էր վատանում, ապա խեղճ կենդանուն բերում էին պայտարի մոտ, որը վերքն այրում էր շիկացած երկաթով: Իսկ եթե զարբինը կենդանու առողջանալու վերաբերյալ հույս չէր տալիս, հիվանդ ձիուն, ուղտին կամ ավանակին տնից քչում էին: Այլևս չէին ուղում նրանց կերակրել ու ջուր տալ: Նույնն էր պատահում նաև, երբ կենդանու ոտքն էր ջարդվում: Ի՞նչ էր կատարվում նրա հետ: Նա սովի ու ծարավի էր ենթարկվում, իսկ վերքերի մեջ բուն դրած մակարույժներից տանջամահ էր լինում: Իսկ ինչո՞ւ չէին սպանում: Խնդիրն ամեն դեպքում մուսուլմանական կրոնի մեջ էր, որն արգելում էր սպանել տան կենդանիներին: Այն կենդանիներին՝ կով, ոչխար, այծ, որոնց միսն ուտելը արգելված չէր, անշուշտ մորթում էին: Այս առավելությունը, սակայն, չէին վայելում հնագանդ ավանակը, աղնիվ ձին և հպարտ ուղտը: Ուրեմն դրանք էին, որ պետք է իրենք իրենց սատկեին, իսկ վերացնել չէր կարելի: Սրանց թվում էին նաև շունն ու կատուն: Ծեծել մինչև կիսամեռ վիճակի հասցնելը կարելի էր: Տեսել եմ չներ, որոնք իրենց հետեւ ոտքերը հաղիվ էին կարողանում քարշ տալ, որովհետեւ փայտով

ջարդված էր նրանց ողնաշարը: Քանի անգամ պատրաստ եմ եղել ստանձնել փրկարարի գերը: Իսկ երբ մարդ չէր լինում, խկոյն անցնում էի իմ փրկարարական գործին, սակայն պետք էր շատ զգույշ լինել: Իմ բարեկամ միսիոներ Գրեյսին՝ մի քաջ անգլիացի, որը երկրում նորեկ էր, տեսել էր վտարված մի ուղտ, որի ոտքը ջարդված էր: Վերքերը սոսկալի հոտ են արձակել, սովն ու ծարավը տանձել են խեղճ կենդանուն: Գրեյսը քաշել է ատրճանակը, և կենդանին փրկվել է: Հաջորդ օրը եկել է ուղտի տեղը և պահանջել 300 ֆրանկ՝ որպես վնասի հատուցում: Գրեյսը չի վճարել, սակայն տեղի են ունեցել երկարատև դատաքննություն, անվերջանալի գլխացավանք:

Փորձում էի ժամանակ գտնել հիվանդ կենդանիներ խնամելու, նույնիսկ բազելցի իմ մի բարեկամից փող ստացա գործիքներ ձեռք բերելու համար և, այսպիսով, Ուրֆայում ապրած տարիներիս ընթացքում կարողացա բավական թվով կենդանիների օգնել: Իմ հիվանդներն էին ուղտեր, ձիեր, ավանակներ, կովեր, հորթեր, ոչխարներ, այծեր, Հավեր, սագեր, այո՛, նույնիսկ մի անգամ նաև մի կաքավ: Վերջինիս ոտքն էր ջարդվել, և այն գիպահի մեջ դրվեց: Դրա դիմաց որպես վարձատրություն 7,5 կգ մածուն ստացա: Կաքավի արժեքը մեկ ոսկեղրամ էր, քանի որ այն խայծաթոչուն էր, որի միջոցով հեշտությամբ ուրիշ կաքավներ էին բռնվում:

Այսօր թուրքերը խելքի են եկել: Նույնիսկ Ուրֆայի հայ բողոքական եկեղեցին դարձել են կենդանիների հիվանդանոց: Որովհետև այլևս հայ չկա քաղաքում, եկեղեցին գոնե խեղճ կենդանիներին է օգտակար լինում: Սա անշուշտ մի նշան է թուրքերի վերընթացի: Զէ՞՞ որ ասված է, որ արդարամիտ մարդը կսղճա իր կենդանուն: Ավտոմեքենաները նույնպես դարձել են կենդանիների պաշտպաններ: Այլևս հազվադեպ են կենդանիներն իրենց վերքու մեջով երկրով մեկ ծանր բեռներ կրում, այժմ դա անում են ինքնաշարժ մեքենաները: El hamd ul illah! (Փառք Աստծուն):

Սակայն դեռ անվերջ աշխատանք կա անելու, որպեսզի տնային կենդանիներն ավելի լավ խնամք ստանան և, այսպիսով, մարդկայնության որոշ նշույլ զգան:

Գուցե ընթերցողը կամենա հարցնել. «Ո՞ւր է մնում Ավետարանի ուսուցումը բոլոր այդ բարեգործություններում»: Որպես բժշկական առաքելություն, մեր առաջին ու կարևորագույն խնդիրը ոչ թե քարոզելն էր, այլ խնամելը: Երբեմն, իշարկե, քարոզում էի քրիստոնեական եկեղեցիներում, բայց ոչ երբեք մզկիթում և

դրանց բակերում: Հիվանդանոցում և կլինիկայում հիվանդներին երբեմն ողջունում էի Աստվածաշնչի մի քառյակով, որը և բացատրում էի: Գուցե զա մեր միախոներության սխալն էր, որ ուղարկում էր բժիշկ և սարկավագ, բայց բնավ ոչ քարողիչ, ինչպես ընդունված էր մնացած գրեթե բոլոր միախոներություններում, որոնք բժշկի հետ մշտապես նաև խական միախոներներ էին ուղարկում: Ի դեպ, մեր միախոներության նպատակը մարդկանց կրոնափոխ անելը չէր. Հայերը կարող էին անվրդով հավատարիմ մնալ իրենց Գրիգորյան եկեղեցուն, որն անշուշտ մինչ օրս մի հզոր նահատակաց եկեղեցի է, իսկ մահմեղականների դարձի համար ամենից առաջ անհրաժեշտ էր տասնամյակների աշխատանք, որպեսզի սիրով ու խնամքով վերացվեր անվստահությունը:

Մեզ համար, ուրեմն, միախոներական աշխատանքը օգնության ամեն կարգի ծառայությունն էր:

ՓՈԹՈՐԻԿԸ ՄՈՏԵՆՈՒՄ ԷՐ

Թեև շատ հաղորդվելիք բաներ կան սկզբնական շրջանի մեր բարեգործական աշխատանքի մասին, այնուամենայնիվ կուզենացի անդրադառնալ այն իրադարձություններին, որոնք առավել չափով խթանում էին մեր գործունեալությունը և հաճախ դրան այլ ընթացք տալիս, քան մենք պատկերացնում էինք:

1908 թ. փետրվարն էր, և երկիրն անասելի ցնծության մեջ էր սահմանադրության հոչակման կապակցությամբ: Ազատագրական գաղափարներն ի վերջո հաղթանակել էին: Ճնշումն ու հայրածանքը իրենց վերջն էին գտնելու, գալու էին երջանիկ ժամանակներ:

Վկա էի, թե ինչպես նախկինում թշնամի մահմեղականներն ու քրիստոնյաները ողջագուրվում էին փողոցներում: Մարդիկ այժմ ուզում էին իրար սիրել որպես եղբայրներ, նաև որպես մեծ ու գեղեցիկ երկրի տերեր:

Ամբողջ երկրով մեկ նշում էին հաշտության տոներ, որոնցից շատերին մասնակցել եմ նաև ես: Տոնախմբություններից մեկի ժամանակ ծանոթացաց հայազգի Լևոնի հետ, որը 1895 թվականից թաքնված էր մնացել իր տանը: Նա նրանցից մեկն էր, որ հայերի կոտորածի ժամանակ կրակել էր թուրքերի վրա: Քանի որ չէին կարողացել նրան բռնել, հեռակա մահվան էին դատապարտել: 12

տարվա ինքնակամ բանտարկությունից հետո սահմանադրությունը նրան էլ, ինչպես հազարավոր այլ մարդկանց, ազատություն էր բերել:

1908 թ. աշնանը խորհրդարանն առաջին անգամ ընտրվեց ժողովրդի կողմից: Կոստանդնուպոլիսում գումարված առաջին խոկ նիստերում պարզվեց, որ հայ ազգային խորհրդները մտավոր գերազանցություն ունեին մուսուլմանականների նկատմամբ; Նըրանք էին, որ ամենից շատ զարկ էին տալիս նոր ազատություններին: Թերևս դա էր, որ առաջ բերեց թուրքերի նախանձը: Խորհրդարանում ընտրվել էին նաև «Հներից» ոմանք, որոնք բարյացակամ չէին հայերի նկատմամբ:

Այժմ արդեն, թուրքական պետության գոյությունից ի վեր, առաջին անգամ քրիստոնյա տղամարդիկ ևս կանչվում էին զինվորական ծառայության: Թե սա ինչ արմատական նորարարություն էր, կարող է հասկանալ միայն մեկը, որ մեծացել է թշնամի եղբայրների միջավայրում: Տարեց մուսուլմաններից ոմանք դրա համար գլուխ էին թափահարում, շատ քրիստոնյաներ էլ գեմ էին, որ իրենց որդիները թուրք զինվոր դառնան: Ոչ բոլորն էին հավատք ընծայում նորամույթ բարեբախտությանը: Այդ թերահավատները շատ իրավացի էին, քանի որ հենց հաջորդ գարնանը տեղի ունեցավ Աղանայի ջարդը: Այսպիսով, սահմանադրության ցնծությունը մի այգարաց էր, որը շատերին բերեց վաղահաս մահվան գույժը:

Հետևեցին դժվարին ժամանակներ: Սակայն ամենադժվարները դեռ առջևում էին: Պատերազմի լուրերը, որ 1914 թ. օգոստոսին ամբողջ Արևելքը տակնուվրա արեցին, առաջին ազգանշաններն էին:

Այդ ժամանակ ընտանիքիս հետ արձակուրդի մեջ էի Սաֆեդում՝ Վերին Գալիլեայում: Պատերազմի լուրն իսկույն ընդհատեց արձակուրդս: Լավ էր, որ շտապ մեկնեցի Ռուֆա, որովհետև քաղաքից բացակայում էր մեր հիվանդանոցի վարիչը՝ դ-ր Ֆիշերը: Մայիսի վերջերից նա իր արձակուրդն անց էր կացնում եվրոպայում:

Թուրքական բանակի համընդհանուր հավաքին զորակոչվեց նաև մեր հայ բժիշկը, բայց իմ ջանքերի չսորհիվ նրան կրկին ազատ արձակեցին: Այսպիսով, մեր հիվանդանոցը կարող էր շարունակել իր աշխատանքը: Միայն թե մեր գեղագործ դ-ր Աբրահամը, որ նախկինում Ռումիկալեյի կառավարական բժիշկ էր և օրենքի

պահանջը բավարարելու համար այդ ընթացքում դարձել էր դիպլոմավոր դեղագործ, լինելով քաղաքային իշխանության անդամ, խիստ զրադշափած էր պաշտոնական գործերով, ուստի ևս կողքից վարում էի նաև դեղատան աշխատանքները:

Հենց պատերազմի սկզբին բանակ կանչվեցին տարրեր տարիքի երիտասարդներ, այդ թվում միայն Ուրֆայից մի քանի հազար հայ: Երբ հոկտեմբերին թուրքիան էլ մտավ պատերազմի մեջ և այն էլ կենտրոնական պետություններից մեկի կողմից, հայերին համակեց մեծ անհանգստություն: Քանի դեռ պատերազմ չկար, զինակոչը մի տեսակ խաղ ու պար էր: Սակայն երբ արյունահեղություն էր սպասվում, հարկ էր մտածել՝ ի՞նչ նպատակով և ինչի՞ համար: Պարզ էր, որ պետք էր մասնակցել: Արդեն տասնյակ հազարավոր հայեր կանգնած էին թուրքական դրոշների տակ: Իսկ մյուս կողմում նրանց ոռուսահայ եղբայրներն էին զորակոչվելու, և կարող էր պատահել, որ եղբայրը եղբօր դեմ կովեր: Ինչպես կարելի էր դա թույլ տալ: Իհարկե, Բալկանյան պատերազմում հայերը քաջարար կովել էին թուրքական կողմում: Միթե թուրք գորահրամանատարներն իրենք չէին ասում, որ հայ զինվորն անվեհեր մարտիկ է: Սակայն այն ժամանակ նա սեփական հայրենակիցների դեմ չէր կանգնած:

Ի՞նչ անել հիմա: Արդյո՞ք ծայր առած պատերազմն ի վերջո իրենց ազատ Հայաստան կտար: Եթե թուրքերը հաղթեին, Հույսը քիչ էր՝ չնայած տված նոր խոստումների, թե թուրքական պետությունը հայերին ցույց կտա իր երախտագիտությունը: Իսկ եթե հաղթեր Անտանտը, որ շատ հավանական էր, կազատագրվեի՞ն արդյոք հայերն այդ դեպքում: Առայժմ ոչինչ հնարավոր չէր անել, քան ենթարկվել թուրքական զինակոչին:

Թեպետ ոչ մի զինվոր ոգևորությամբ պատերազմ չէր գնում, այնուամենայնիվ հայ զինվորները հրաժեշտի պահին քաջարար, շատ ավելի քաջարար էին իրենց պահում, քան նրանց մուսուլման ընկերները: Մինչ վերջիններս հարազատների հետ հրաժեշտի պահին ամենատխուր տեսարաններ էին սարքում, հայերն արգելում էին ազգականներին քաղաքի առաջ իրենց վիշտը ցույց տալ: Իսկ ով հետևում էր մնում, խիստ մտահոգված էր այն ամենով, ինչ սպասվում էր:

Հայ ժողովուրդը նման լուրջ գործերում միշտ գտնվում էր իր աղքային ու Հոգևոր պետերի ազգեցության տակ: Կոստանդնուպոլիսի պատրիարքն այս անզամ ևս հրաման արձակեց, որ հայերը,

որպես թրքահպատակներ, պետք է հնագանդ լինեն կառավարությանը և նրան տան, ինչ որ իրենցից պահանջվում է: Դա, իհարկե, արգելք չհանդիսացավ, որ մարդիկ պատերազմական իրադարձություններին հետևեին աճող լարվածությամբ, ինչպես նաև յուրաքանչյուր քաղաքում այդ իրադարձությունները գաղտնի նիստերում քննարկվեին, որպեսզի հնարավոր ամեն պարագայում պատրաստ լինեին:

Թուրքերի վերջնական հաղթանակը ոչ մի հայ չէր ցանկանում, և թուրքերն անշուշտ դա շատ լավ գիտեին: Այսպիսով հայերը նրանց որոշակի թշնամիներն էին: Եվ թուրքիան նրանց ճակատ էր ուղարկում: «Ինչո՞վ է դա ավարտվելու», — հարցնում էին մարդիկ: Այնուամենայնիվ, հայերը հնագանդվում էին զորակոչին, ստանում իրենց զենքը: Խոկ պետությունը ուներ բոլորովին այլ, շատ ավելի լուրջ թշնամիներ հանձին արարների՝ հարավում: Նրանք չեին հնագանդվում զորակոչին և զենք ունեին: Ի՞նչ կի-ներ, եթե զենքն ուղղեին թուրքիայի զեմ: Հետևաբար, թուրքերը պատերազմի սկզբին իրենց բախտավոր էին համարում, որ Բալ-կանյան պատերազմում որպես քաջ զինվոր հայտնի զարձած հայերը հպատակվել էին և չորս ճակատներում էլ իրենց հետ կողք կողքի կովում էին:

ԱՆԴՈՐՐ ՓՈԹՈՐԿԻՑ ԱՌԱՋ

Ուրֆան հեռու էր ուազմական գործողությունների թատերաբեմից: Պատերազմն այստեղ շատ նկատելի չէր: Բայց և այնպես տարբեր գեպքերի մասին լուրերը տեղ էին հասնում: Նախ մի փոքր՝ «Կարմիր մահիկի» մասին:

Քանի որ «Կարմիր խաչի» խորհրդանշից խորչում էր յուրաքանչյուր մահեղական, որը պատեհ չէր թուրքական իրականությանը, թուրքերը կյանքի կոչեցին «Կարմիր մահիկը», որը «Կարմիր խաչի» դերն էր ստանձնելու:

Պատերազմի սկզբին կինս դրամահավաք կազմակերպեց ի նպաստ «Կարմիր մահիկի»: Մուսուլման մի բարեկամուհու հետ նա տնից տուն էր գնում, որի ընթացքում նրա համար պարզ դարձավ, թե պատերազմը որքան ժողովրդական չէ: Մեծ նվիրատուները ոչ թե մահեղականներն էին, այլ քրիստոնյաները: Այո՛, մի մուսուլմանի տնից մահեղական երկու կանանց էլ դուրս էին

Հանել, սակայն նրանք հետո հետին դռնից նորից ներս էին մտել ու վերջապես մի քանի պրիատել պոկել ղժկամ, գրեթե կատաղած թուրքից: Այդ առաջին հավաքի արդյունքը չոշափելի մի գումար էր, որով հնարավոր եղավ մի քանի գրաստ՝ բեռնված վիրակապերով ու ղեղորայքով, ուղարկել հյուսիսարևելյան ճակատ: Այդպես էլ չիմացանք, թե այդ առաքումը, որին այլևս երկրորդը չհաջորդեց, հասել է իր նպատակին:

Հրաման եկավ, որ Ուրֆայի կանայք կարելու են պարկեր, որոնք լցվելով անապատի ավազով՝ փակելու էին Սուեզի ջրանցքը, որպեսզի զինվորները կարողանային վրայով անցնել: Սա անշուշտ ցնորամիտ գաղափար էր, սակայն ուրֆացի կանայք, այնուամենայնիվ, կարեցին տաս հազար պարկ: Խակ արդյո՞ւնքը; Շուտով Ուրֆայում տոնեցին ջրանցքի վրայով գորքի անցնելու իրադարձությունը:

Պատերազմի սկզբին քաղաքում բազմաթիվ հաղթանակներ նշվեցին: Արհեստագործական դպրոցի սաները երաժշտական խումբ ստեղծեցին և նման առիթներով եռանդուն թմրկահարում էին: Մեր հիվանդանոցի բակը ևս բազմիցս արժանացավ այդ երաժշտությանը: Անկեղծ ասած, այդ տոներին ես ինձ լավ չէի զգում, որովհետև հայերի նման ես ևս հավատով չէի վերաբերվում հաղթանակի լուրերին:

Թուրքական կառավարությունը ներմուծեց նաև գրաքննություն: Ամեն նամակի վրա պետք է նշվեր, թե ինչ լեզվով է շարադրված բովանդակությունը: Թշնամիների լեզվով գրված նամակները չին ընդունվում, մանավանդ՝ անզերենով: Եթե անգլիերեն գրված նամակ էր ուղարկվում, ապա վրան նշվում էր՝ գրված է ամերիկերեն: Այդ ղեպքում ընդունում էին:

Առաջին ամիսների ընթացքում զորակոչը գնալով ավելի մեծ տարիքային խմբեր էր ընդգրկում: Նրանց մի քանի օր վարժեցնում էին Ուրֆայում, ապա հնարավորին չափ չուտ ուղարկում ճակատ: Թեև քրիստոնյան ու մուսուլմանը հավասար էին օրենքի առաջ, հենց սկզբից նկատելի էր մուսուլմանի հակակրանքը քրիստոնյա զինվորի հանդեպ: Մի փոքր դրվագ ասվածն ապացուցելու համար:

Սիրիական դպրոցի մի ուսուցիչ իր կրթությունն ստացել էր երուսաղեմի Շնելլերի դասընթացների ինստիտուտում, քաջատեղյակ էր մարմնամարզական վարժություններին: Զորակոչելով որպես մարզական հրահանգիչ՝ նրան իսկույն լծեցին իր քուրդ

ծառայակիցների վարժեցման գործին: Օրենքով նա անմիջապես պետք է ենթասպայի կոչում ստանար, իսկ եթե մահմեղական լիներ՝ սպայի: Այնինչ եթե նա առավոտները զորանոցի բակում խստապահանջ ուսուցիչ էր, կեսօրից հետո քուրդ ենթասպաները նրան արտաքնոցի հորերն էին մաքրել տալիս:

Վաղուց թուրքական բանակում սկսվել էր դասալիքների արտահոսքը: Մի անգամ նույնիսկ հարյուր հոգիանոց խմբից, որը զորավարժությունները շարունակելու համար Ուրֆայից Այնթապ պետք է տեղափոխվեր, Այնթապ ժամանեց միայն երեք հոգի: Եվ նրանք քրիստոնյաներ էին: Տեղացի սպան ասել էր ծիծաղելով. «Է՛ս, դուք էլ կարող եք փախչել, որպեսզի կարողանանք զեկուցել, թե ամբողջ խումբը կորել է»:

Վերոհիշյալ ուսուցչին նույնպես հետագայում Այնթապ էին տեղափոխել, և այնտեղ լավ վերաբերմունքի չարժանանալով՝ նա նույնպես փախչել էր: Ապաստանեց իմ տանը, մինչև որ Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունում ես նրա համար տեղ գտա: Մինչև պատերազմի վերջը նա բարեխիղճ ծառայեց երկաթուղու շինարարությունում և դրանով իսկ իր երկրին շատ ավելի օգուտ տվեց, քան եթե զինվոր մնար: Ի դեպ, այն օրը, երբ նա երկաթուղի գնալու համար, որը գտնվում էր 75 կմ հեռավորության վրա, թողել էր իմ տան կտորի պաշտպանությունը, քաղաքի մուտքի մոտ ընկել էր ոստիկանների ձեռքը: Պետք է ինքնության վկայական ցույց տար՝ ապացուցելու համար, որ դասալիք զինվոր չէ: Քաջ գիտենալով, թե այդ պահին ինչ վկայական է հարկավոր, իր ձեռքի տամար ոսկեղրամը տվել էր՝ բացելու համար երկաթուղի տանող ճանապարհը:

Մի զեպքի մասին ևս ուզում եմ հիշատակել, որը տեղի ունեցավ խաղաղ այդ ժամանակաշրջանում, քանի որ այն ինձ պարտավորեցրեց մի բարեգործություն կատարել, որի մասին երբեմ չէի մտածել:

1914 թ. դեկտեմբերին Ուրֆայում անսպասելի հայտնվեցին պարսիկ երկու արքայազներ: Նրանցից մեկը քաղաքի մերձակայքում ընկել էր ձիուց և ոտքը դուրս գցել: Նա եկավ ինձ մոտ բուժվելու: Երբ արքայազները պատրաստվում էին շարունակելու իրենց ճանապարհորդությունը, ես, որպես բժիշկ և խորհրդական, նրանց հետ պետք է մեկնեի Պարսկաստան: Սակայն ասացի, որ կարող եմ մինչև Բաղդադ ուղեկցել. այնտեղից վերադառնալու էի: Հոյս ունեի, որ դրանով կարող էի ոչ միայն որպես բժիշկ օգ-

տակար լինել, այլև լցնել միսիոներության դատարկված դրամ-արկղը, քանի որ մեկ օրվա համար ստանալու էի 25 ֆրանկ:

Այդ երկու արքայազները ժամանակին ընկել էին ուստաների ձեռքը ու վտարվել Շվեյցարիա: Այնտեղ նրանք ապրել են շքեղ և ուրախ կյանքով, քանի որ ոսւսական կառավարությունը յուրաքանչյուրին ամսական վճարել է 4000 ֆրանկ: Դրանով հնարավոր էր լավ ապրել: Արքայազներից մեկը ամուսնացել էր շվեյցարուհու հետ: Վերջինս ևս այս խմբի մեջ էր և սպասում էր իր առաջնեկին: Հատկապես այդ էր պատճառը, որ ներկայությունս ուղևորության ընթացքում անհրաժեշտ էր:

Ճանապարհորդությունը հարմարավետ էր ու հանգիստ: Խմբի մեջ էր նաև պարսից մի գեներալ: Զնայած խումբը եկել էր Հալեպից և այնտեղի հյուպատոսի կողմից դրամական միջոցներով ապահովվել՝ գեներալը ստիպված եղավ Ուրֆայից վերադառնալ Հալեպ՝ հյուպատոսից ավելի փող պահանջելու: Ռագայում գեներալը կրկին միանալու էր արշավախմբին: Սակայն քանի որ նա իրեն երկար սպասել տվեց, Ռագայում խումբը մի քանի օր դես ու դեն էր շրջում՝ արդեն սովորով դարձած սննդամթերքի բըռ-նազրավումներ կատարելով վաճառականներից: Ապրանքի դիմաց վերջիններս մի թղթի կտոր էին ստանում, որի վրա գրված էր, որ զինվորական այսինչ խումբը այսինչ ապրանքն է բռնազրավել:

Թե հայերի համար ինչ էր նախատեսված զեռևս այդ ժամանակ՝ 1915 թ. հունվարին, ես իմացա այստեղ: Թուրք հազարա-պետ Նեֆիս բեյը, որը աչքի էր ընկել 1908 թ. Կոստանդնուպոլ-սում Թաշղլայի վրա ձեռնակված զրոհի ժամանակ, այն մարդը, որ այն ժամանակ ուրիշների նման հայերի հետ գրկախառնվել ու համբուրվել էր, ճանապարհ ընկած այս մեր խմբի առաջնորդն էր: Մի երեկո նա մեզ պատվեց դասախոսությամբ: Խոսեց հայերի մասին և բացատրեց, որ թուրքերի համար անկարելի է հայերի հետ շարունակել համատեղ ապրել, որ պատերազմը հնարավո-րություն էր տալու թուրքիային՝ նրանցից ազատվելու բնաջնջ-ման և կամ արտաքսման միջոցով: Հազարապետի ճառն անմի-ջապես լրացվեց նման մի այլ ճառով արքայազներից մեկի՝ Սալահ էդ Դովլեի կողմից: Նա խոսեց այն մասին, որ Պարսկաստանում նույնպես համոզվել են հայերի անվստահելիության հարցում, և պատերազմի հաղթական ավարտից հետո հայերին բնաջնջելու մտադրություն կա:

Կրակուտ այդ երկու ճառերից հետո ևս անկարող էի մի քանի խոսք չասել: Մատնանշեցի, որ երկրագնդի վրա ամեն ժողովուրդ ապրելու իրավունք ունի, ըստ որում՝ այնտեղ, որտեղ ծնվել է: Եվ որ այդ երկու երկրների հայերը ևս ունեն ապրելու իրավունք այնտեղ, որտեղ ծնվել են: Նրանց պետք էր ոչ թե բնաջնջել, այլ անփոխարինելի բարեկամներ դարձնել, որից ամենից մեծ օգուտը կքաղեր պետությունն ինքը: Ապա ուղիղ դիմելով արքայազնին՝ շարունակեցի:

— Իսկ Զեզ, Զե՛րդ մեծություն, այն բանից հետո, երբ գիտեմ, որ Դուք նոյն ձեռվ եք մտածում, ինչպես պարոն հաղարապետը, ցանկանում եմ, որ երբեք չհասնեք Պարսկաստան, որպեսզի չկարողանաք չարիք հասցնել Զեր հայ հայրենակիցներին:

Հաջորդ առավոտյան արքայազնը խնդրեց ինձ՝ իր հետ ձիով մի պտույտ կատարել: Զիավարելու ժամանակ մեզ ուղեկցող թուրք զինվորներին հրամայեց մի քիչ ետ մնալ, որից հետո նա ինձ՝ իր բժիշկ խորհրդականին, սկսեց բացատրել, որ նա անշուշտ հայերի մասին նոյն կարծիքին է, ինչ որ ես, սակայն երեկ երեկոյան թուրք հազարապետին, որը ապուչի մեկն է, ցանկացել է իր ճառով հաճոյանալ:

Այդ ճանապարհորդության ընթացքում էր նաև, որ տեղեկացա հետևյալի մասին: Այս նոյն արքայազնը այն ժամանակ, երբ պարսիկները ընդունել էին իրենց սահմանադրությունը, հյուրընկալված էր ժնենեում: Նա այնտեղից փախել է և, որպեսզի հնարավորին չափ շուտ փրկի իր երկիրը, դերվիշի պես հազնված Բեսարաբիայից ճանապարհվել է Հարավային Ռուսաստան: Առաջին պարսկական գյուղը համանելուն պես հրավիրել է իր ընկերներին, ինքնությունը ցույց տվել, ապա ցեղակիցներին պայքարի կոչ է արել հեղափոխության դեմ: Կարծ ժամանակում իր հրամանատարության ներքո հավաքելով երեսուն հազարանոց մի բանակ՝ հարձակվել է հայազգի Եփրեմ խանի գլխավորած երեք հազարանոց ջոկատի վրա: Մարտը սակայն ավարտվել է Եփրեմի փառահեղ հաղթանակով: Հենց այստեղից էլ արքայազնի թշնամությունը հայերի դեմ:

Նշեմ, որ այդ ճանապարհորդությունը արքայազներին բարեբախտաբար Պարսկաստան չհասցրեց: Երբ նրանք հասան ֆելուջա (Բաղդադից մեկ օրվա ճանապարհ), բանակի հրամանատարից հրաման եկավ՝ վերադառնալու: Ասվեց, որ արքայազները Բաղդադի համար անցանկալի հյուրեր են: Հազարապետը անմի-

ջապես մենակ մեկնեց խալիքաների քաղաքը և այնտեղից լուր բերեց, որ Բաղդադում ապրում է 12 հազար պարսիկ. եթե արքայազները ժամանեն, Հնարավոր է, որ խիստ անցանկալի վիճակ ստեղծվի: Այսպիսով, արշավախումբը վերադարձավ:

Սակայն արքայազները մտածում էին փախուստի մասին: Այսպահ մոտ լինելով իրենց երկրին՝ ուզում էին փախչել ու անապատով տեղ հասնել: Առաջարկեցին, որ ուղեկցեի նրանց: Երբ մերժեցի, խնդրեցին, որ իշխանուհուն ինձ հետ տանեմ Ուրֆա, որտեղ նա կարող էր սպասել իր երեխային: Իրենց մեծությանը խորհուրդ տվեցի չփախչել, և նրանք վերադարձան Դեյր Էլ Զոր՝ սպասելով նոր հրահանգների: Իսկ ես վերադարձա Ուրֆա:

ՓՈԹՈՐԻԿԸ ՊԱՅԹՈՒՄ Է

Երբ արքայազների հետ կատարած ուղևորությունից վերադարձա, կիսս ու երեխաներս դիմավորեցին ինձ Ուրֆա քաղաքի մուտքի մոտ: Նրանք եկել էին քաղաքամերձ այգիների միջով: Այնտեղ թրքուհիները ճանաչելով կնոջ՝ որպես գերմանուհու, ձայնել էին. «Դուք գերմանացիներդ եք, որ մեզ ներքաշեցիք այս պատերազմի մեջ: Ձեր մեղքով է, որ մեր զավակներին ուղարկում ենք մասնակցելու այս դաժան պատերազմին, որտեղից նրանք չեն վերադառնալու: Բայց սպասե՛ք, կզա ժամանակը, որ քեզանից ու քո երեխաներից մեր վրեժը կլուծենք»: Այդ ժամանակ իմացանք, թե ինչ տրամադրություն է տիրում:

Ուրֆայի հայերի շրջանում արդեն ամեն տեսակի լուրեր էին շրջում: Խոսում էին այն մասին, որ ոռուսները գրավել են Վանն ու Բիթիխը և առաջանում են դեպի Դիարբեքիր: Մի քանի շաբաթից նրանք կլինեն Ուրֆայում: Թուրքերից լսում էի, թե ինչպիսի անվտահություն էր ստեղծվել հայերի հանդեպ, որոնց կարծեցյալ դավաճանության մասին ամեն տեսակի լուրեր էին շրջում բոլոր ճակատներում: Իսկ Ուրֆայում տեղացի հայերի մասին ոչ մի վատ բան չէին խոսում: Բայց երբ բոլորը տոնում էին Սուեզի ջրանցքի անցման հաղթական լուրը, և որոշ հայեր քմծիծաղով էին ընդունել այն, հաջորդ օրն իսկ նրանք ձերբակալվել էին: Լուրջ իրավիճակ էր:

1915 թ. գարունը իր գեղեցիկ ճամանչները փոեց վայրենացած մարդկության վրա հատկապես Ուրֆայի շրջանում: Կնոջս արձա-

Կուրդ էի ուղարկել Բաղդադի երկաթուղու վրա աշխատող բարեկամների մոտ, իսկ ես Ուրֆայում ձեռքից եկածն էի անում Հիվանդների մի ամրող բանակի համար: Արձակուրդից վերադառնալու օրերին մերոնց հետ արտասովոր մի բան կատարվեց: Կինս կարծելով, որ ես նրան ընդառաջ եմ գնալու մինչև Թել-էրիադ, ոտքով ճանապարհ էր ընկել արձակուրդի վայրից: Կես ժամ հետո տեսել է ինձ իմ սև հովատակին հեծած և զարմացել պարանոցիս սպիտակ փաթթոցի վրա, որ ես երեկք չեմ կրել: Հաջորդ վայրկյանին այդ պատկերն անհետացել է՝ թողնելով այն տպավորությունը, թե ձիավարելով դեպի հովիտ եմ իջել: Սակայն արի ու տես, որ հստակ հայտնված պատկեր, և ոչ էլ իր ամուսինն է հայտնվել: Իրականում ժամանակ չունենալու պատճառով չէի մեկնել Թել-էրիադ, որն Ուրֆայից 60 կմ հեռու էր: Այդ պահին Հիվանդանոցում զբաղված էինք հյուսիսարևելյան ճակատից բերված առաջին վիրավորներով: Հաջորդ օրը, սակայն, մեկնեցի՝ քաղաքի մերձակայքում դիմավորելու կնոջս ու երեխաներիս: Կոկորդս ցագում էր, և ես սպիտակ վիրակապով էի, միշտ այնպես, ինչպես կինս մեկ օր առաջ տեսել էր ինձ: Նաև սև հովատակ էի հեծել: Երբ կինս ինձ այդպես տեսավ, սարսափեց, որովհետև Հիվանդ էի: Կարձ ողջունից հետո շրջվեցի ու առաջ անցա, իսկ երբ կինս տեղ հասավ, ես արդեն անկողնում էի: Հաջորդ առավոտ արդեն զառանցում էի տաքության մեջ: Ուրֆայում բժիշկները չեին կարողանում որոշել, թե ինչ հիվանդություն ունեի, բայց որ բանը լուրջ էր, պարզ էր նրանց համար: Կինս, երեխաներս ու բարեկամներս ախ ու վախի մեջ էին: Եկեղեցիներում աղոթում էին իմ ապաքինման համար: Ասում էին, որ անգամ մզկիթներում աղոթքի մեջ հիշվել է եղբայր Յակոբի անունը: Ընտանիքի հավատարիմ բարեկամ միսիոներ Լեսլին սեփական նախաձեռնությամբ Այնթապից հրավիրեց նշանափոր բժիշկ Շեփարդին: Նա ժամանեց Հիվանդության 17-րդ օրը: Ճգնաժամային օրս էր, քանի որ ջերմությունս 40 աստիճանից իջել էր 35-ի: Բժիշկը, դեռ ինձ չտեսած, նախասենյակում դիտելով ջերմության կորագիծը՝ ասաց. «Սա բծափոր տիֆ է»: Նույն րոպեից գիտեինք, որ այդ հիվանդությունը նաև Ուրֆա էր մուտք գործել: Իրականում ես առաջին բծափոր տիֆով հիվանդը չէի: Ճակատից վերադառած մի զինվոր էր բերել այդ հիվանդությունը: Նրանից վարակվել էր մեկ այլ զինվոր, որի թևից մեր հիվանդանոցում կոտորակառումբի մի բեկոր հանցինք, և նրանից էլ բծափոր տիֆը ինձ էր անցել:

Իմ հիվանդության օրերին Ուրֆայի ամենալավ հայ ընտանիք-ներից տասնութը աքսորվել էր Ռագա: Ամեն օր ձերբակալվում ու բանտ էր նետվում այս կամ այն հայը: Հազիվ էի փոքր-ինչ հիվանդությունից ապաքինվել, որպեսզի կարողանամ մի քանի քայլ անել, երբ ինձ մոտ եկավ հայերի մի պատվիրակություն, որը ներկայացրեց հայերի՝ գնալով ավելի վատթարացող իրավիճակը: Խնդրեցին մի բան նախաձեռնել հայերի փրկության համար: Նախ մտածեցի Եվրոպա մեկնելու մասին: Եթե դ-ը Լեփսիուսի հետ քննարկեի ժողովրդի վիճակը, հավանաբար նա մի ճար կդտներ: Միայն թե այլևս շատ ուշ էր, որովհետեւ, ըստ հայերի վկայության, կայսրության շատ վայրերում արդեն ջարդեր են տեղի ունեցել: Այսպիսով, որոշեցի անմիջապես Հայեալ մեկնել, որպեսզի այնտեղ երեք հյուպատոսներին՝ գերմանացի, ավստրիացի և ամերիկացի, իրազեկեմ ողբերգական իրավիճակի մասին:

Իմ հույսը հատկապես Ամերիկան էր, որն այժմ իր քաղաքական մեծ կշիռ ունեցող նժարը պիտի դներ կշեռքի թաթին: Սուր ճոճելը իր հերթին պետք է օգներ, չէ՞ որ դրա ճիշտ ժամանակն էր, քանի որ Գերմանիան ու Թուրքիան պետք է մտածեին այն մասին, որ խոհեմություն չէ նոր թշնամիներ ձեռք բերելը: Ավելի ուշ պարզվեց, որ Ամերիկան, ճիշտ է, պաշտոնական քայլեր ձեռնարկել էր Բարձր դռան նկատմամբ և իր ափսոսանքը հայտնել հայերի դեմ թուրքերի վերաբերմունքի կապակցությամբ, սակայն ամենեին սուր չէր ճոճել:

Հայեպում իմ ձեռնարկած քայլերը մնացին անհետեանք:

Ուրֆա վերադառնալիս ճանապարհներին տեսա ուրուրների կողմից հոշոտված հայերի դիակներ: Մի նոր բան, չլաված մի բան էր սկիզբ առել՝ զանգվածային տեղահանություններ:

Ուրֆա հասած առաջին տարագիրները կանայք ու երեխաներ էին Խարբերդից: Որտե՞ղ էին նրանց ամուսիններն ու հայրերը: Ասացին, որ կանանց հետ ճանապարհ էին ընկել, իսկ Մալաթիայից տարվել էին այլ ճանապարհով: Անշուշտ, կանանցից շատերը համարձակվում էին ասել, որ նրանց սպանել են: Մյուսները շարունակում էին հուսալ, որ տղամարդիկ կհասնեն իրենց հետևից:

ՄԱՀ ԱՄԵՆՌԻՐԵՔ

1915 թ. ամառվանից մինչև 1916 թվականի ամառը գրեթե ամեն օր Ուրֆա էին գալիս բոնագաղթվածների շարասյուններ: Նրանք տեղ էին հասնում գնալով ավելի թշվառ վիճակում: Երբ Աղյամանից (Ուրֆայի մոտ մի փոքրիկ քաղաք) տեղահանված հայուժիներին էլ մեր քաղաքի մոտով անցկացրին, պարզ դարձավ, որ հերթը հասնելու էր Ուրֆայի բնակչությանը: Ի՞նչ կարելի էր անել: Արդյոք հնարավո՞ր էր խույս տալ: Այո՛, եթե ոռւսները զային: Այն փաստը սակայն, որ 500 ներկալվածներ Ուրֆա բերվեցին, եղրակացնել էր տալիս, թե թուրքերը ոռւսներին Ուրֆայում չեն սպասում: Այսուհանդերձ հայերը այդ հույսն էին փայփայում:

Ոմանք ստորագրություններ էին հավաքում և դիմում գրում նահանգապետին՝ խնդրելով, որ ընդունեն մահմեդական կրոնը: Սակայն այդ միջոցն այլևս չէր օգնում, քանի որ կառավարությունը չէր պատասխանում դիմումներին: 1915 թ. օգոստոսի սկզբին երկու թուրք պաշտոնյա հայտնվեցին Ուրֆայում: Դեռ նրանցից առաջ լուր էր հասել, որ նրանց նպատակն էր ամեն գնով ոչընչացնել հայերին և որ դրա համար նրանք ունեին բարձրագույն իշխանության թույլտվությունը: Հազիվ Ուրֆա հասած՝ նրանք կարգադրեցին սպանել բանտարկյաններին: «Ի՞նչո՞ւ շարունակել նրանց կերակրելը»,— ասել էին նրանք: Քանի որ այդ բանտարկյանների հիմնական մասը հայ երեսելիներ էին, ուստի նրանց մահապատիժը չպետք է կայանար ուրֆացիների ձեռքով: Դրա համար նրանց հանեցին Դիմարեքիր գնացող ճանապարհի վրա, որտեղ նրանց կյանքին վերջ տվեցին Սևերեկի վարձու մարդասպանները: Նույն բախտին արժանացան նաև Եղիկույուի հայերը, ինչպես նաև հյուսիսում գործող հայերի աշխատանքային գումարտակը՝ մոտ 400 մարդ:

1915 թ. մարտից սկսած՝ այլևս հայ տղամարդկանց չէին գորակոչում: Նրանք հավաքագրում էին երիտասարդ ուժերին և, փոխանակ ուղղմանակատ ուղարկելու, մտցնում էին աշխատանքային գումարտակների մեջ՝ կայսրության տարրեր վայրերում վաղուց անհրաժեշտություն դարձած ճանապարհներ կառուցելու: Սակայն նրանք ոչինչ չհասցրին անել, որովհետեւ բոլոր այդ աշ-

խատանքային զինվորները անմիջապես զոհ դարձան ջարդերի, որոնց ընթացքում մեծ մասամբ գործածվում էր զանակը: Գնդակը խնայվում էր արտաքին թշնամու համար: Տեղերից մեկում մարդկանց ստիպում էին հերթով բարձր ժայռից անդունդը նետվել՝ նախապես յուրաքանչյուրին դանակի մի քանի հարված հասցնելով:

Աշխատանքային գումարտակները համալրվում էին ոչ միայն հայերով, այլև այլ քրիստոնյաներով: Սրանց օգտագործում էին որպես գերեզմանափորների: Իհարկե, թաղման գործը բավականին դժվար էր: Սպանվածների թիվը չափազանց մեծ էր: Հապշտապ ընդհանուր գերեզմաններ էին փորում և հապչտապ էլ ծածկում: Պատահում էր, որ հաջորդ ձմունը հորդառատ անձրեները դիմակները հովիտ էին քշում, այնպես որ հովտի երկայնքով տարիներ անց մարդկային ոսկորներ էին հայտնվում՝ դժգույն ու արկից այրված: Մեզնից ոչ հեռու՝ Ուրֆայի հարավում, ճանապարհին ընկած էր մի խոր ջրհոր: Դրա մեջ է, որ ոչ հայ զինվորները վերին հրամանով լցրել էին նույն նախօրեին ճամբարի առաջ ջարդի ենթարկված իրենց հայ ընկերներին: Նրանց մեջ դեռևս կենդանի մնացածներ են եղել: Մեկը նույնիսկ, որ դեռ ի վիճակի է եղել քայլելու, ջրհորն է նետվել:

Այդ սոսկալի օրերին էր, որ երկու թուրք ոստիկան, ուժ գործադրելով, հայերից մեկի տանը փախստական էին որոնում: Այնպես պատահեց, որ թաքստոցից նրանց դիմավորեցին կրակոցով, որի հետևանքով սպանվեց ոստիկաններից մեկը: Օգոստոսի 19-ին էր՝ ցերեկվա ժամը 4-ը: Հենց որ լուրը տարածվեց, ջարդի հրաման տրվեց: Ես տեսա, թե ինչպես իմ հարևան քրդերը տուն շտապեցին, հրացան, սուր կամ մանգաղ վերցրին և ապա քաղաքի վրա հարձակվեցին՝ ճանապարհին սպանելով ամեն պատահած քրիստոնյայի: Մի ակնթարթում դրացի քրիստոնյաներ ապաստանեցին մեր հիվանդանոցում: Դրա համար շատ մեծ էր վտանգը, որ հրոսակախումբը քաղաքից վերադառնալիս հարձակվեր հիվանդանոցի վրա: Մահմեղական ծառայիս ուղարկեցի նահանգապետի մոտ՝ պաշտպանություն խնդրելու: Նա անմիջապես երկու ոստիկան ուղարկեց: Սակայն նրանց ժամանելուց հետո այդ երեկո այլևս ոչ մի քրիստոնյայի թույլ չտրվեց հիվանդանոց մտնել: Ոստիկանները նրանց դիմադրում էին: Մեր հարևան տունը բերդանման մի շնություն էր և պատկանում էր մի հայի, որն ուներ յոթ չափահաս որդի: Մթնշաղին քուրդ արյունարրու դրացիները

քաղաքից վերադառնալիս ուղեցին գրոհել տան վրա, սակայն դուներն արդեն կողպված էին; Հետո եկավ գիշերը, ու լուսմյուն տիրեց:

Ընտանիքս գտնվում էր քաղաքից մեկ ժամ դուրս՝ խաղողի այգիներում՝ Հովանավորյալ Հայերի մի մեծ խմբի հետ; Արդյոք ի՞նչ եղան նրանք; Սակայն այդ գիշեր ես չէի կարող թողնել հիվանդներիս ու նրանց, ովքեր պատսպարվել էին հիվանդանոցում:

Հաջորդ առավոտյան քաղաքը կրկին խաղաղ էր; Առավոտյան այցելեցի նահանգապետին՝ շնորհակալություն Հայտնելու երեկով առարկած պաշտպանության Համար; Ճանապարհին անցարազմաթիվ սպանվածների կողքով, որ ընկած էին փողոցներում; Զկարողացա նահանգապետին չարտահայտել իմ դժգոհությունը երեկով պատահարների կապակցությամբ; Նահանգապետն ինքն էլ ցավ Հայտնեց այդ առթիվ և Հայտնեց, որ այժմ իրեն Հաջողվել է վերստին խաղաղություն հաստատել; Երեկ Կոստանդնուպոլիսից եկած այն երկու պարոնները սանձերը իր ձեռքից խել էին, իսկ դրանք այսօր կրկին իր ամուր ձեռքերում են. նա ինձ հավաստիացրեց, որ կարող եմ հանգիստ լինել:

Երեկվանից նկատեցի գեղատան իմ օգնականի բացակայությունը: Երբ սկսվեց ջարդը, նա նամակատուն զնալու ճանապարհին էր: Ենթադրում էի, որ պատանին և զոհվել է: Սակայն նամակատուն զնալու ու այնտեղից վերադառնալու ճանապարհին ես նայեցի սպանվածներին ու նրանց մեջ չգտա նրան; Կեսօրից հետո իմ թուրք բարեկամը նրան ողջ-առողջ բերեց հիվանդանոց: Երեկ, երբ սկսվել էր սպանդը, նա պատանուն իր հետ տուն էր տարել՝ փրկելով ստույգ մահից: Եվ դա մի թուրք էր:

Քանի որ այժմ իրավիճակը հանդարտվել էր, գնացի խաղողի այգիները՝ մերոնց հետևից: Բարերախտաբար նրանք քիւտեին երեկով անցուղարձի մասին՝ բացի մերթ ընդ մերթ հեռությունուն կրակոցներից: Հաջորդ առավոտյան, սակայն, մերձակա խաղողի այգիների կողմից դարձյալ սկսվեցին կրակոցներ, և տեսանք, թե ինչպես մի քանի հոգով սպանեցին մեկին: Հետո իմացանք, որ սպանվածը փախել էր մոտակա աշխատանքային գումարտակից և անշուշտ հայ էր:

Հասկանալի էր, որ հաջորդ օրերին Հայերը տնից դուրս չէին գալիս: Ոչ էլ փողոցներում թափված դիակներն էին թաղվում: Վախը, որ ջարդը կարող էր վերակավել, շատ մեծ էր: Թեև կառավարությունը հայկական թաղը մունետիկներ էր ուղարկել, որոնք

Հորդորում էին բնակիչներին՝ անցնել աշխատանքի, հայերն այլևս ոչչի չէին վստահում, մի բան, որ շատ հասկանալի էր:

Սպանվածներով թուրքերն իրենք պետք է զբաղվեին: Բեռնակիրները պարանով կապում էին դիակների ոտքերից ու երեսն ի վար փողոցներում քարշ տալով՝ տանում էին քաղաքից դուրս ու գցում փոսի մեջ:

Երբ ջարդի հաջորդ առավոտ չուկա գնացող շրջակայքի բնակիչները, բացառապես մահմեղականներ, քաղաք եկան, չզարմացան՝ տեսնելով հայ արհեստավորների կրպակները փակ կամ թալանված: Այդ մարդկանց համար ամենածանրը այն էր, որ այլևս դժվար էր հայթայթել ուտելիք, մանավանդ հաց, քանի որ հացթուխները բոլորն էլ հայ էին: Ճիշտ է, շատ տներում մարդկի իրենք էին թխում իրենց ընտանիքի հացը, սակայն ուրիշների համար ևս թխելու հարմարություններ չկային, պետք էր փուռ ունենալ: Վիճակից զուրս գալու համար մի քանի թուրք փողոցում յուղաբլիթ թխելու հարմարանք տեղադրեցին, որը փոփ կարիք չուներ: Սակայն իրադրություննը մնում էր ծանր: Վերջապես՝ կոտորածից վեց օր անց, երկար խնդրանքից հետո հայ հացթուխներից ոմանք բացեցին իրենց կրպակները: Կառավարությունը նրանց ապահովության համար խոստացավ ամեն փոփ առաջ մի սատիկան կանգնեցնել, և այդ խոստումը կատարվեց:

1915 թ. օգոստոսն ու սեպտեմբերն այն ամիսներն էին, երբ ճանապարհները լեցուն էին բոնագաղթվածների հոծ զանգվածներով, քանի որ այդ ժամանակ Անատոլիայի գրեթե բոլոր քաղաքներից հայերին տեղահանում էին: Դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես այդ քաղաքները մարդաթափ եղան: Դա արվեց տարրեր եղանակներով: Էրզրումում, օրինակ, որտեղ ուուսները սահմանամերձ շրջաններում արդեն սկսել էին գրուները, հայերը ղեռ կարողացան ընտանիքներով քաղաքից հեռանալ՝ իրենց սայլերով, ձիերով ու ավանակներով, ինչպես նաև որոշ տնային իրերով: Սկզբնական շրջանում տեղահանումներն իրագործող պաշտոնյաներն իրենք էլ չգիտեին, թե դրանք ինչպես պետք է կատարվեին: Ասում էին, որ տեղահանվելու են հայերի այն տարրերը, որոնք բնակվում էին սահմանի մոտ: Հետևաբար, պաշտոնյաներից շատերը հաց էին մատակարարում այն ճամբարներին, ուր հանգըրվանելու էին տարագիրները: Սակայն վիճակը օր օրի վատանում էր: Ճակատներից տարածվում էին նորանոր լուրեր, որ իրը այս կամ այն հայ ճակատային փախստական կամ նույնիսկ բացար-

ձակ դավաճան է դարձել: *Տեղահանման ենթակա եղան ոչ միայն սահմանամերձ տարածքների բնակիչները, այլև Անատոլիայի բոլոր հայերը:* Բացի դրանից՝ բռնագաղթը ընդունում էր ավելի հանկարծակի բնույթ, և երկրի այդ դավաճաններին, ինչպես թուրքերն էին անվանում հայերին, չուտով թույլ չտվեցին այլևս լավ նախապատրաստվել տարագրության համար: Ապա հրաման արձակվեց, որ պետք է ոչնչացվեին աքտորում գտնվող բոլոր տղամարդունք, որոնք տարիքուտ չէին համարվում:

Այդպես էլ եղավ. Ուրֆայով անցնում էին միայն կանայք ու երեխաներ ավելի թշվառ խմբերով: Քաղաքում մի մեծ իջևանատուն կար, որտեղ առաջներում գտնվում էր գերմանական որբանոցը: Այն դարձել էր միջանկալ ճամբար, որը 1915 թ. հունիսից մինչև 1916 թ. գարունը ընդունեց տասնյակ հազարավոր բռնագաղթվածների:

Մի բոպե պատկերացրեք՝ 2000 բնակչություն ունեցող եվրոպական մի մեծ գյուղ հաջորդ առավոտյան ժամը 8-ին արտագաղթելու հրաման ստանա: Թույլ էր տրվում վերցնել միայն ամենաանհամեշտ իրերը. հիվանդներ, հղիներ, բոլորը պետք է մասնակցեն: Եթե նույնիսկ լինեն երթևեկության միջոցներ, իրավունք չկա օգտվել դրանցից: Ճանապարհին ամեն աքտորյալ ինքն է հոգալու պարենավորման հարցը: Սա աներևակայելի բան է: Եվ այսպես ամիսներ շարունակ ամրող Անատոլիայով մեկ վխտում էին բռնագաղթվածների շարայուները: Մեռածներին պարզապես թողնում էին գետնին պառկած ու գնում: Եթե խմբերն անցնում էին գետերի կամ խոր ջրհորների մոտով, ապա կյանքից հոգնածները նետվում էին դրանց մեջ: Իսկ եթե խոսենք այն մասին, թե ինչ եղան երիտասարդ աղջիկները, որոնք բոլորն էլ օրենքից դուրս էին... Այնքան ժամանակ, քանի առանձին աղջիկներ իրենց մոտ փող ունեին, երբեմն կարողանում էին որոշ ժամանակ խայտառակությունից փրկվել, որովհետև այդ օրերին փողը զաղրամոլների համար նախընտրելի էր, քան մարմինը: Սակայն շատ շուտով գալիս էր այն պահը, երբ վերջին փողն էլ էր սպառվում: Այդ ժամանակ հերթը գալիս էր պատվին: Մի անգամ տեսա, թե ինչպես Ուրֆայով էին անցկացնում մի խումբ լրիվ մերկ կանանց, որոնց առաջնորդում էր մի ոստիկան, և ինչ սարսափելի տեսք ունեին նրանք: Այդ կանանցից մեկը ծլկեց իմ հիվանդանոց: Ահա թե ինչ պատմեց նա.

«Երբ Խարբերդում հրաման տրվեց, որ վաղը մեր թաղի հերթնէ, ևս հոգացի, որ երկու աղջիկներս էլ լավ հագուստեղեն ունենան: Ամուսինս բարեբախտաբար Ամերիկայում էր, այլապես նա այժմ արդեն մահացած կլիներ, քանի որ մեր թաղի տղամարդկանց արդեն հավաքել-տարել էին և, ինչպես հետո լսեցինք, սպանել: Քանի որ չկարողացանք գրաստ ճարել, պետք է ոտքով գնացինք: Ճանապարհ ընկնելուց առաջ երեկոյան վերջին անգամ հավաքեցինք մեր եկեղեցում: Լաց ու կոծի միջից միայն մի աղերս էր լսվում. «Այս Աստված (բնագրում՝ յա՛ Աստված), խղճա զմեղ»:

Հաջորդ առավոտյան ճանապարհ ընկանք դեպի Մալաթիա: Գնալով մեր խումբը մեծանում էր, այլ վայրերից տղամարդիկ էլ միացան մեղ: Մալաթիայում, սակայն, բաժանվեցինք: Տղամարդկանց տարան: Մենք (կանայք ու երեխաները) ավելի ուշ պիտի հետևեինք նրանց: Շաբաթներ անց կրկին մոտեցանք Եփրատին, որի վրայով մի անգամ արդեն անցել էինք Խարբերդի ու Մալաթիայի միջև գտնվող փայտե կամքջով: Այստեղ, սակայն, կամուրջ չկար: Օրերով պիտի սպասեինք, մինչև մյուս ափը փոխադրվելու հերթը մեղ համներ: Իսկ սպասողները հազարավորներ էին: Ոմանք քաջություն ունեցան վերջ տալու իրենց տառապանքներին, քանի որ հորձանքը մոտ էր: Բայց ես զեռ երեխաներ ունեի ու մի քիչ էլ փող: Երբ վերջապես գետն անցանք, հասանք մի անքնակ քարաստան: Մեկ էլ քրդերը մեղ բոլոր կողմերից շրջապատեցին ու կրակ բացեցին մեր խմբի վրա: Դա սոսկալի հըրմը տոց ստեղծեց: Շատ երեխաներ ու կանայք ոտքի տակ ընկնելով՝ խեղդամահ եղան: Իսկ արյունաբրու քրդերն ավելի ու ավելի մոտեցան: Վերջապես երեկոն իջավ, ոճրագործները հեռացան, սակայն հաջորդ օրը եկան՝ կենդանի մնացածների ու սպանվածների հագուստները հանելու: Ես ու երեխաներս մերկ էինք, բայց ոչ վիրավոր: Կանանցից շատերը զեռ կարող էին քայլել: Բայց ո՞ւր գնացին: Այսպես մնացինք տեղում քաղցած, ծարավ ու մահ տենչալով: Երեկոյան արդեն ուժասպառ էի եղել, մտածեցի՝ վերջ եկել է: Ականջներս տնքում էին երեխաներիս ձայնից, որ անդադար լաց էին լինում ու պապակ լեզվով ասում. «Մայրիկ, Հաց, մայրիկ, Հաց (բնագրում՝ Mairik, Haz, Mairik, Haz): Այդ պահին մի քուրդ էր անցնում մեր մոտով: Խնդրեցի նրան՝ երեխաներիս վերցնի որպես emaret allah (Աստծու ավանդ): Նա վերցրեց երեխաներիս: Թեև հարյուր անգամ մահ էի ցանկանում, բայց այն չէր գալիս: Մահացած կանանց ու երեխաների դիակների գարշահոտը շատ ու-

ԺԵՂԱԳԱՎ: Առավոտյան կողմ մի քանի կանանցով ճանապարհ ընկանք: Դեպի ո՞ւր: Ո՞վ գիտեր: Ստույդ՝ գեղի մահ: Վրա հասավ կեսօրվա շողը: Արևը սարսափելի կիզում էր՝ բշտիկներ առաջացնելով մեր մերկ մարմինների վրա: Հասանք մի հերկած դաշտ, պառկեցինք ակոսների մեջ ու շոգից պաշտպանվելու համար ծածկվեցինք հողով: Մահը դարձյալ չէր ուզում գալ ու փրկել մեզ: Հաջորդ օրը մի գյուղ հասանք, որտեղ հայեր էին ապրում: Դա Գարմուջն էր՝ Ուրֆայից մեկ ժամ հեռավորության վրա: Այնտեղ մենք մի կերպ հազնվեցինք, ինձ մի շապիկ հասավ, որ հազիկ ծնկներիս էր հասնում: Ամբողջ գյուղը լցված էր բռնագաղթված կանանցով: Մի քանի օր անց եկավ մի ոստիկան ու մեզ հավաքելով՝ քեց-բերեց Ուրֆա»:

Սա է Եղսայի պատմությունը՝ խարբերդցի մի կնոջ ու մոր, որը մեկն էր հազարավորներից: Նրա երեխաները երբեք այլևս չգտնը-վեցին:

ՀՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵջ

Հայերի դժբախտությունը գնալով ավելի ողբերգական ձեւեր էր ընդունում: Օր օրի Ուրֆան վերածվում էր ահավոր իրադարձությունների թատերաբեմի: Քաղաքի հայությանը համակել էր հուսահատությունը: Նրանք որոշեցին իրենց կյանքը հնարավորին չափ թանկ վաճառել զինվորներին, զինվեցին ու թուրքերի դեմ կանոնավոր պայքար մկնեցին: Հայկական թաղը պատմեշելով՝ բաժանեցին թուրքականից: Քանի որ դրա դիրքը թուրքականից բարձր էր, հայերը առավելություն ունեին: Նույնիսկ մոլլաները չէին համարձակվում մինարե բարձրանալ աղոթքի: Թուրքերի փողոցներից շատերը գտնվում էին հայերի կրակի տակ:

Ըստ Ուրֆայի տների ճարտարապետական կառուցվածքի ամեն տուն մի փոքրիկ ամրոց էր: Հենց որ փակվեր, դժվար էր բնակիչներին հասնել: Կառավարությունն այդ ժամանակ գրեթե զինվորներ չուներ: Իսկ մի փոքր խումբ ոստիկաններով հնարավոր չէր որևէ բան ձեռնարկել: Թեև կային հավաքագրված կամագորներ, սակայն նրանց պակասում էր զենքն ու զինամթերքը: Անհրաժեշտ էր պաշտպանվել հայերի գրուներից մինչև որ Հալեպից օգնություն հասներ: Պաշարման 9-րդ օրը ժամանեց գեներալ Ֆախրին՝ մի քանի հարյուր զինվորներով և թնդանոթներով: Նրա

Համհարզը գերմանացի կոմս Էր: Նրանք կարողացան քաղաք մտնել միայն գիշերով և այն էլ՝ մեծ հրաձգության ներքո, քանի որ մի խումբ քաջազուն հայեր որոշել էին թնդանոթների փակաղակները գողանալ, մի բան, որ նրանց չհաջողվեց:

Հաջորդ օրն ինձ կանչեցին նահանգապետի մոտ: Այնտեղ իմացա, որ իմ բարեկամ Լեսլիին հաջողվել էր նամակ ուղարկել նահանգապետին, որով խնդրում էր ազատել իրեն: Ես պետք է փորձեի Լեսլիին դուրս բերել հայերի գիրքերից: Հայկական թաղ գնալու իմ առաջարկը նահանգապետն անմիջապես մերժեց՝ պատճառաբանելով, որ որպես նահանգապետ ինքը պատասխանատու է իմ կյանքի համար: Զէ՞ որ հնարավոր էր, որ հայերն ինձ այլս թույլ չտային դուրս գալ թաղից: Ուրեմն առաջարկեցի նամակ ուղարկել Լեսլիին: Նամակը պիտի տայի պատնեշի վրա կանգնած հայերից մեկին, և նրա միջոցով հասցնեի Լեսլիին: Այնտեղ նշվելու էր ստույգ ժամը, երբ նա պետք է դուրս գար թաղից: Այս առաջարկն ընդունվեց: Նամակը գրելուց հետո ուստիկանների հսկողությամբ մոտեցա պատնեշին ու այնտեղից ձայնեցի.

— Գեորգ, Գեորգ,— այսինքն անունը որեւէ հայի, որ կարող էր գտնվել մոտակա տներից մեկում: Որոշ ժամանակ անց եկավ պատասխանը.

— Ո՞վ ես:

— Ես եմ, Յակոբը: Մո՛տ արի, քեզ վրա չեն կրակի, նամակ եմ տալու՝ պարոն Լեսլիին հանձնելու:

— Մոտեցիր դունը, քեզ չենք վնասի,՝ պատասխանեցին ներսից: Ապա ասացի, որ նամակը նետում եմ գորգագործարանի մոտ գտնվող տան բակը, որ գնա, վերցնի ու Լեսլիին տանի: Այդպես էլ արեցինք: Սակայն պատասխան ստացա կեսօրից շատ ավելի հետո միայն: Հայն ինձ ասաց, որ Լեսլիի գրածը կարող եմ կարդալ նրա տան վրա: Քաղաքից դուրս մի բլրակ կար, որտեղից լավ էր երեսում Լեսլիի տունը: Այնտեղից հեռաղիտակով կարդացի. «Ուզում եմ գալ, բայց ինձ չեն թողնում»: Այսպիսով պարզ էր, որ միախոները հայերի գերին էր:

Սկսվեց հայկական թաղի ոմբակոծումը, որը տևեց ուժ օր: Ապա հայերը իրենց կանանցից մի խումբ սպիտակ դրոշով ուղարկեցին թուրքերի մոտ հանձնվելու մասին ուղերձով: Գեներալը հրաման արձակեց, որ հայերը հաջորդ առավոտյան անձնատուր լինեն, ըստ որում այն պայմանով, որ կանայք ու երեխանները դուրս գային Սամաստի դարպասից միայն մեկական փոքրիկ կա-

պոցով: Նա հայտնեց, որ նրանց անհապաղ տեղահանումը պարտադիր է: Իսկ տղամարդիկ՝ ձեռքերը վեր, հանձնվելու էին Արրահամի լճակի մոտ:

Երբ այս լուրն առա, զլուխս բռնեցի: Ինչո՞ւ հանձնվեցին: Թաղը համարյա չէր վնասվել թնդանոթների կրակոցներից, իսկ ուսելիքի պաշարը վստահաբար դեռ երկար կրավականացներ: Բացի այդ՝ հայերին չէր սպառնում նաև ջրի պակասը, չնայած ջրի մատակարարումը հենց սկզբից կտրել էին. չէ՞ որ գրեթե յուրաքանչյուր տուն իր ջրհորն ուներ: Հայերը նաև պետք է գիտակցեին, որ ութ օրվա պաշարումից հետո, որը մոտ հարյուր թուրքի կյանք խլեց, այլևս անհնար էր հույս դնել թուրքերի ողորմածության վրա, նույնիսկ եթե խոստացվեր:

Երեկոյան դեմ վերջին անգամ հնչեցին երկու եկեղեցիների զանգերը: Մայր տաճարում տեղի էր ունեցել վերջին հավաքը: Այդ օրը կոտորակառումբից սպանվել էր առաջնորդը՝ ապստամբության հոգին: Դրանով իսկ աշխուժացան այն հայերը, որոնք սկզբից եեթ դեմ էին ապստամբությանը, որի հետևանքով հաջորդ օրը ընդունվել էր հանձնվելու որոշումը:

Առավոտյան ժամը 9-ի մոտ գնացի սատիկանատուն՝ հույս ունենալով այնտեղ հանդիպել իմ բարեկամ Լեսլիին: Ճանապարհին հանդիպեցի կանանց ու երեխաների մի երկար շարասյան, որոնց տանում էին քաղաքից դուրս գտնվող ճամբարները: «Ծ, եղբայր Յակոբ, փըրկիր մեղ»,՝ կանչում էին նրանք: Բայց ի՞նչ կարող էի ես անել: Ոչի՞նչ: Իրոք, սատիկանատանը հանդիպեցի բարեկամիս, որը շատ այլալիքած էր: Նկատեցի նաև, որ այդ պահին իմ ներկայությունը սատիկանների համար ցանկալի չէր: Շենքի առջև մեծ աղմուկ էր: Բերեցին էշի վրա հեծած, երկար, խոնված մազերով մի ծեր ոռուսի: Նա 500 ներկալիքածներից մեկն էր: Նոյն պահին նա էշից ընկավ: Շրջապատող մարդիկ հարվածում էին նրան կոչիկների կրունկներով: Անմիջապես նկատեցի, որ նա ծանր հիվանդ է և բողոքեցի նման վերաբերմունքի համար: Սատիկանապետը հարգեց խնդրանքս, և որոշվեց, որ հիվանդը իմ հիվանդանոց տեղափոխվի: Իսկ երբ ես մի քիչ ուշ հիվանդանոց գնացի, ոուսն այնտեղ չէր: Նա տիֆով հիվանդ էր ու ճանապարհին մահացել էր:

Իջավ զարհուրելի մի երեկո: Լեսլիին բանտ էին տարել: Մի ծածկոց և մի քիչ ուտելիք հետո վերցնելով՝ գնացի սատիկանատուն: Միջնորդեցի բարեկամիս համար ու ազատեցի նրան՝ խոստանալով հոգ տանել, որ նա չփախչի:

Տունդարձի ճանապարհին երկուսով արագ անցնում էինք մի մզկիթի հրապարակով: Օտարազգի զինվորները կոպտորեն բղավեցին մեզ վրա՝ պահանջելով որ անմիջապես հեռանանք հրապարակից, քանի որ այն իրենց պետք էր: Փողոցում հանդիպեցինք բանստարկյալների մի մեծ խմբի, որ տանում էին չերքեղները: Հազիվ էինք հասել իմ տան մոտերը, երբ տարբեր տեղերից, այս անգամ արվարձաններից, կրակոցներ լսեցինք: Լսվում էին նաև ցավի տնքոցներ: Հիմա հասկացա, որ առավոտյան հանձնվող հայերի հաշիվն են մաքրում: Նույն գործի վրա էին մարդիկ նաև մեր հենց նոր անցած մզկիթի հրապարակում:

Սարափը պատեց մեզ: Ժամը 10-ն էր, հանկարծ ծեծեցին իմ տան դուռը: Ո՞վ էր, որ համարձակվել էր հիմա զալ իմ տուն: «Յակոր էֆենդի», լսեց ցածր մի ձայն: Դուն ապակու միջից տեսա մերկ, սև մի մարմին: Վարաննելով դուռը բացեցի ու հարցրի. «Ո՞վ ես դու»: «Ես եմ, Հակոբը, քո բեռնակիրը: Աստծո սիրուն, ինձ մի անկյուն տուր, որտեղ կարողանամ հանգիստ մեռնել»:

Նոր նկատեցի, որ նա մեր հիվանդանոցի բեռնակիրն է, որ հավանաբար եղել է այսօրվա հանձնվողների մեջ, ապա մզկիթի բակում սպանվածների և մեռածների միջից հարություն է առել:

Հակառակ ամեն վտանգի՝ արեցի այն, ինչից չէի կարող հրաժարվել: Թշվառին տարանք հիվանդանոց, որտեղ կարեցինք նրա դեմքի ու ծոծրակի վրա կտրվածքի չորս վերքերը:

ՍԱՐՍԱՓԻ ՕՐԵՐԸ ԴԵՌ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ ԵՆ

Ուրֆայից կանանց ու երեխաների բոնագաղթը սկսվել էր հենց հանձնվելու հաջորդ օրը, սակայն մինչև մոտավորապես 15000 կին ու երեխա ճանապարհ դրվեցին, պահանջվեց մոտ 14 օր: Մեծ ճամբարներում, որտեղ նրանք սպասում էին տարհանման, տեղի էին ունենում հուսալքության սոսկայի արարքներ: Ծծկեր երեխաները խմբերով ընկած էին բակում և տնքալով սպասում էին իրենց վերջին: Ոչ բոլոր մայրերն ունեին քաջություն՝ նրանց մեծ ջրավազանը նետելու: Զնայած դրան՝ ամեն առավոտ այդ ավազանից հանվում էին մեծ թվով կանանց ու երեխաների դիակներ: Կինս ու ես ամեն օր այնտեղ տանում էինք հացի մեծ բեռներ: Դաշտ վտանգավոր գործ էր, քանի որ քաղցն աճում էր, իսկ բծավոր տիֆը, հատկապես բոնագաղթվածների շրջանում, շատ զոհեր էր խում:

Ամեն օր մի նոր խումբ էր ճանապարհ ընկնում: Ահավոր տեսարաններ էին: Ահա' մի կին ուղում է սպանվել տեղնուտեղը: Նա, ընկած գետնին, խնդրում էր ոստիկանին, որ սվինով խոցոտի իրեն, իսկ վերջինս միայն թեթևակիորեն էր ծակծկում նրա մարմինը: Ի վերջո կինը ոտքի է ելնում ու գնում: Ուրիշ կանայք, երբ ճանապարհին հաց էի բաժանում, բղավում էին. «Մեզ հաց չըերե՞ս, թուն բեր»: Կային և այնպիսիները, որ ցուց տալով կոկայինի սրվակը՝ ուղում էին իմանալ՝ ինչքան օգտագործեն պարունակությունից, որ մեռնեն: Նրանք արդեն նկատել էին, որ մեծ քանակությամբ ընդունելու ղեպքում մարդ չի մահանում: Դա որոշ տեսակի թույների համար ապացուցված հատկություն է:

Ի պատիվ հայերի պետք է ասել, որ տղամարդկանցից շատերը չեին հանձնվում: Նրանք շարունակում էին թաքնված կամ խրամատավորված մնալ իրենց քարաշեն տներում: Եվ այսպես, մինչև ամբողջ թաղի գրավումը, զրեթե մեկ ամիս տևեց: Այդ ժամանակամիջոցում մերթ ընդ մերթ լսվում էին առանձին կրակոցներ, կամ էլ կրակի էին տրվում ծերպերն ու թաքստոցները:

Հանձնվող ոչ բոլոր տղամարդիկ էին անմիջապես ոչնչացվում: Ռազմական դատարանը նախ ուղում էր խոշտանգումներով ճշգրիտ տեղեկություն ստանալ ղեպքերի մասին: Այդ հետաքրննությունների արդյունքն էր այլոց թվում նաև, որ ուն քահանա թաքնված էր դանիացի միսիոներու հի Քարին Յեփեի տանը: Այդպես էլ կար: Սակայն սպառնացող խուզարկության լուրն առնելուն պես խիզախ տիկինը այդ մարդուն յոթ այլ մարդկանց հետ միասին թաքցրեց քաղաքից հեռու մի քարայրում: Դատարանը պահանջեց, որ քաղաքիս երեք եվրոպացիները՝ գերմանացի պարոն էրարթը, դանուհի օրիորդ Յեփեն ու ես՝ շվեյցարացիս, երդվենք և երդումով ցուցմունք տանք, որ չգիտենք հետախուզվող քահանայի տեղը: Այս բոլորը տեղի ունեցավ օրիորդ Յեփեի տան առաջին անհաջող խուզարկությունից հետո: Գերմանացի համհարդին, որը պետք է մեղանից ընդուներ երդումը, խնդրեցինք այն փոխարինել ազնիվ խոսքով: Նա համաձայնվեց. սակայն դրան հաջորդող գիշերը այդ քահանան ու նրա կինը ինքնասպան եղան: Մենք թեթևացած շունչ քաշեցինք, որ ազնիվ խոսք էինք տվել:

Այն բանից ի վեր, որ ես Ուրֆայում առաջինը բժագոր տիֆտարա, այդ հիվանդությունը սկսեց խիստ տարածվել: Ամենակատաղի շրջանը 1915 թ. նոյեմբերից մինչև 1916 թ. հուլիսն էր: Քաղաքում և շրջակայքում տուն չկար, որ համաձարակից զերծ

մնացած լիներ: Բայց այն հայերի լավ բարեկամն էր, քանի որ արագորեն տանում էր նրանց:

Լավ էր, որ ես արդեն տարել էի այդ հիվանդությունը և հիմա կոփված էի դրա դեմ: Հիվանդությունը փոխանցող ոջիները կարող էին մարմնիս վրա սողոսկել, որքան ուզում էին, ես այժմ կարող էի աշխատել ու դրանով խակ օգտակար լինել հիվանդներին: Այդ ժամանակ քաղաքում աշխատող երեք բժիշկներից երկուսը հիվանդացան, մեկը մահացավ, մյուսը՝ ապաքինվելուն պես տեղափոխվեց: Միայն քաղաքի հրեա բժիշկը չհիվանդացավ, քանի որ զգուշանում էր գնալ այն տները, որտեղ տիֆով հիվանդ կար: Ինքն էր, որ խընդրել էր ինձ բժավոր տիֆով հիվանդներին խնամել ուժերիս ներածին չափ:

Խսկ մեր հայ բժիշկը, որ ամենավատ օրերին տիֆով հիվանդ պառկած էր, այժմ իմ ծեր դռնապանի հետ միասին միակ հայերն էին, որ մնացել քաղաքում: Նա իր ապաքինման շրջանում թուլություն հանդես բերելով՝ դիմում տվեց, որ մուսուլման դառնա: Հաջորդ օրը նա բանտում էր նստած: Թուրքերն ասում էին՝ ով որ նրա նման ազատ արձակվելուց հետո ուզում է մուսուլման դառնալ, վախկոտ է, և նրա տեղը բանտն է: Որ նա համոզված մահմեղական երբեք չէր դառնա, գիտեր նրան ճանաչող յուրաքանչյուր թուրք:

1916 թ. երկրորդ կեսին սկսեցին կամաց-կամաց քաղաք վերադառնալ կենդանի մնացած հայուհիները, որոնք զաղթի ճանապարհին ապաստան էին գտել արաբական ու քրդական գյուղերում: Քաղաքում նրանց այլև չէին անհանգատացնում:

Հայերի համար կարծես թե եղեռնական օրերը վերջ էին գտել: Սակայն նրանց թշվառությունը դեռ աննկարագրելի էր, և մեր բարեգործական աշխատանքը նույնքան կարևոր էր, ինչքան ամենավատ ժամանակներում:

Այս բոլորի հետ մեկ ուրիշ անսպասելի բան կատարվեց: Նույն երիտթուրքերը, որոնք տեղահանել էին հայերին, այժմ ձեռնամուխ եղան նաև քրդերի տեղահանմանը:

ՀԵՏՆԱՅԱՎԵՐ

1916 թ. վերջին Ուրֆա վերադարձան անհամեսատ ավելի մեծ թվով բռնագաղթված կանաք, քան կարելի էր ենթադրել: Նրանք, իհարկե, կարիք ունեին ամեն կարգի օգնության: Կարիքավորների մեր ցուցակներում արդեն գրանցել էինք ոչ պակաս, քան 2700 կին ու երեխա և երկու տուն էլ լցրել էինք որբերով, առանց իշխանությունների թույլտվության:

Մեզ հաջողվեց նաև քաղաքից դուրս օգնություն կազմակերպել: Երկու անգամ կարողացա մեծ գումարով Ռազա մեկնել և հայ փախստականներին օգնություն հասցնել: Փողը ստանում էի Հալեպի գերմանական Հյուպատոսության միջոցով: Երբ առաջին անգամ այստեղ գնացի, փողը կարողացա բաժանել անարգել: Սակայն երբ հազիվ էի երկրորդ անգամ քաղաք մտել, կանչվեցի ոստիկանական պարետի մոտ: Այդ ժամանակ նահանգի ներսում տեղից տեղ գնալու համար անձնագիր ունենալու անհրաժեշտություն չկար: Պարետն անձնագիր պահանջեց, իսկ ես հետո չունեի: Քանի որ հնարավոր էր, որ ես լրտես լինեի, որովհետեւ խոսում էի թուրքերի թշնամինների լեզուներով՝ անգլերեն, ֆրանսերեն և արարերեն, ուստի նա ինձ արգելեց մոտակա օրերին հեռանալ քաղաքից: Նախ ուզեց Ուրֆայի մասին տեղեկություններ ստանալ: Նա բռնագրավել տվեց իմ կառքի ձիասարքը: Ներկալված մահմեղական մի հնդիկ էր, որ ինձ բացատրեց այդ վարմունքի պատճառը: Նա ասաց, որ քիչ առաջ էլ ինչ-որ պարոն Հալեպից փող է բերել վտարանդինների համար, միայն թե նա նախապես մի քանի ոսկեղրամ է բաժանել պաշտոնյաններին, որպեսզի այսուհետեւ կարողանար անարգել վտարանդիններին օգնել: Այսպիսով, ես իմ անելիքն իմացա: Հեռագրեցի Ուրֆա և շուտով վերադարձի թույլտվություն ստացա:

Տեղ հասնելուն պես նահանգապետն ինձ իր մոտ կանչեց ու կշտամբեց, որ այսպիսի մի ժամանակ առանց թույլտվության երկրով մեկ ճամփորդել եմ: Նա ինձ նաև ասաց, որ այսուհետեւ իրավունք չունեի որևէ հայի փող տալ առանց ոստիկանության ներկայության: Քանի որ օգնություն խնդրողները ամեն օր իմ տունը ել ու մուտ են անում, առաջարկեցի, որ նա իմ տան առաջ առավոտից երեկո ոստիկան կանգնեցնի: Զընդառաջեց, և ես կարողացա շարունակել իմ բարեգործական գործունեությունը:

1915 թ. Ուրֆա բերված բանտարկյալներին նույն տարվա վերջին կրկին տարան: Նրանց տեղափոխսեցին Կոնխայի երկրամաս՝ ոռուսների առաջնադաշտում դեպի Բիթլիս պատճառաբանելով: Սակայն մի քանիսը հիվանդ էին և մնացին: Հետո ուրիշները եկան: Այս բոլորի համար մինչև պատերազմի վերջը և դրանից էլ հետո ես դարձա օգնական ու խորհրդատու: Սկզբում այդ գործում ինձ հովանավորում էր ամերիկյան հյուպատոսությունը, իսկ երբ ամերիկացիները երկրից հեռացան, անցա խապանացիների պաշտպանության տակ: Ինձ, այսպիսով, հանգիստ թողեցին, միայն բժշկական աշխատանքիս մեջ էին հաճախ նեղում: ԶԵ՞՞որ դիպլոմ չունեի, բայց ծառայում էի որպես բժիշկ: Մյուս կողմից՝ երեմն, ինչպես տիֆի ժամանակ, նույնիսկ կառավարության բժիշկն ինձ կոչ էր անում ուժերիս ներածին չափ հիվանդներին նվիրվել: Հետո, սակայն, քաղաքի բժշկի հաճախակի փոփոխման ժամանակ հիվանդանոցն ու դեղատունը երկու անգամ փակվեց: Հիվանդները պարտավոր էին 24 ժամվա ընթացքում թողնել հիվանդանոցը:

Այն բանից հետո, երբ 1915 թ. ոչնչացվեցին երկրում այնքան խիստ անհրաժեշտ ճանապարհներ կառուցող հայկական աշխատանքային գումարտակները, այդ գործը շարունակեցին այլ քրիստոնյա զինվորներ: Դրան մասնակից զարձրին նաև հայ կանանց ու երեխաներին, որի շնորհիվ նրանք փրկվեցին սովամահությունից: Իհարկե աշխատավարձը չէր բավականացնում նոր հագուստների համար: Նրանք ման էին զալիս գրեթե մերկ վիճակում: Ինձ հաջողվեց մի քանի ձիարեռ հագուստ ստանալ: Դա մեծ ուրախություն պատճառեց նրանց:

Հատուկ մի աղետ ես պետք է կանխվեր: Ինչպես արդեն նշվեց, տեղի էին ունենում նաև քրոների տեղահանումներ: Նրանք ևս մասսամբ անցնում էին Ուրֆայով, և նրանցից շատերը սովամահ էին լինում: Ամեն առավոտ մզկիթների բակերից, տներից ու փողոցներից դիակներ էին հավաքում: Քրոների այդ ողբերգությունն ինձ հանգիստ չէր տալիս: Եթե ինձ հաջողվեր նրանց համար օգնություն ստանալ, այդպես էի մտածում ես, ապա հայ ժողովրդի բեկորների հետ տարվող աշխատանքիս համար իմ նկատմամբ ավելի ներողամիտ կլինիկն: Այսպես, ճանապարհ ընկա դեպի Հայեպ: Խնդրի նկատմամբ հետաքրքրություն ցուցաբերեցին ամերիկյան ու գերմանական հյուպատոսությունները: Զգալի գումար տվեցին ինձ: Դրանով ցորեն ու գարի զնեցի գյուղերում ու բաժանեցի սո-

վահար քրդերին: Դրանից հետո իսկապես ոչ մի դժվարություն չունեցա հայերի համար տարվող նպաստամատուցյ իմ աշխատանքում: 1916-ից մինչև 1919 թթ. նրանց համար Ամերիկայից ու Եվրոպայից ստացա ընդհանուր առմամբ հինգ միլիոն պիտամթիր:

Ինչպես մենք՝ կինս ու ես, այնպես էլ դանիացի միլիոներու հիքարին Յեփեն փոթորկից հետո էլ՝ մինչև 1917 թ. վերջը, մնացինք մեր պաշտոնում: Նատ կերկարեր, եթե թեկուզ միայն հանրագումարի բերելով ասեի, թե ինչ է արել հայերի համար այդ հերոս կինը և դեռ շարունակում է անել: Ուզում եմ նշել նաև նրա գիրքը. Քարին Յեփե, «Ողբերգության մեջ գտնվող ժողովրդի համար պայքարում»:

Իր ժամանակին ինձ բախտ վիճակվեց օրիորդ Յեփեին Արևելքին ծանոթացնել: Այն ժամանակ, անշուշտ, ես չէի կարող գուշակել, որ ես այնտեղ այնպիսի մի ուժ էի ներշնչում, որը հետագայում ձևավորվելով դարձավ օրիորդ Յեփե:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

Ինչպես աշխարհում ամեն բան, այնպես էլ ահավոր պատերազմը վերջապես ավարտվեց: Նկատի ունենալով հայ քրիստոնյաներին՝ հաճախ բացականչում էինք. «Պահապան Աստված, արդյո՞ք այս գիշերը պիտի վերջանա»: Գիշերն անցավ և ճիշտ այնպես, ինչպես նախագուշակել էին Ուրֆայի հայերը. Թուրքիան պատկանում էր մեծ պատերազմը տանուլ տվողների թվին: Միայն թե ի՞նչ էր դա տալիս հայերին: Մի՞թե բնաջնջված չէր թուրքիայում բնակվող ողջ հայ ժողովուրդը: Ի՞նչ կարելի էր անել նրանց ծվատված բեկորներով: Այսուհանդերձ, զինադադարից անմիջապես հետո տեսանք մեծ թվով հայերի վերադարձը: Իրոք զարմանալի էր, սակայն և մի նոր ապացուցյ, որ այնքան էլ հեշտ չէ բնաջնջել երկու միլիոնանոց մի ժողովրդի:

Այժմ ամեն օր մուսուլմանական տներից հայ կանայք ու երեխաներ էին գալիս մեզ մոտ: Թեկուզ դրանից երեսում էր, որ Կոստանդնուպոլիսից նոր քամի էր փչում: Այս ամենը պետք է Անտանտի ձեռքի գործը լիներ, քանի որ բոլոր նահանգներում հրաման էր իջել՝ հայ կանանց ու երեխաներին մուսուլմանական տներից հանձնել հայ համայնքին: Որտեղ այդպիսիք չկային, ինչպես օրինակ՝ Ուրֆայում, երեխաներին տալիս էին մեզ: Եվ քանի որ

մեծ մասը մերկացած ու զրկված էր ամեն ինչից, պետք էր մեծ գումարներ ծախսել և գոնե այնքան հագուստ ձեռք բերել, որ կարելի լիներ խումբ առ խումբ հագուստները փոխել: Դեռևս մինչև զինադադարը, գերմանացի մի ընտանիքի տեղափոխումից հետո, նախկին գորգագործարանի տնօրենը բավական թվով պատրաստ և կիսապատրաստ գորգեր էր տվել ինձ, հետն էլ՝ բուրդ: Այդ բոլորը վերածեցի փողի՝ փախստականների համար ամենաանհրաժշտ բաները գնելու համար: Սակայն այդ հասույթը շատ արագ սպառվեց: Ես պետք է գնայի Հալեպ՝ միջոցներ որոնելու:

Այդ ժամանակ, սակայն, ճանապարհորդությունը մեծ զժվարությունների հետ էր կապված: Երբեմն Բաղդադի երկաթուղու որևէ գնացք մի քիչ ավելի հեռու էր տանում, բայց ոչ մինչև Հալեպ, քանի որ գծերը ավերված էին, կամուրջները՝ քանդված: Ստիպված Զորանբեյից մինչև Մյուսլիմեհ ոտքով մեն մենակ ինը ժամ քայլեցի քիչ բնակեցված շրջանով և հասա անգիտական զորքին, որից օգնություն խնդրեցի: Ցափոք, իմ հայ խնամյալների համար անգիտացիներից փող ստանալու ցանկությունս չիրականացավ: Այդ ժամանակ ես արեցի այն, ինչ հիմա երբեք էլ չեմ անի. Բազելի բանկի 10 հազար ֆրանկի մի չեկ դուրս գրեցի ու այն վաճառեցի Հալեպում: Դրա համարձակությունը ունեցա, քանի որ գիտեի, որ Բազելի իմ ընկերները ինձ բախտի քմահաճուքին չեն թողնի: Այդպես էլ եղավ: Այդ փողով թել ու բուրդ գնեցի, որոնցով կտոր գործվեց ու հագուստ կարվեց: Համենայն ղեպս դրանից մի մեծ գումար առանձնացրի, որպեսզի Ուրֆայում հաց առնեի:

Վերադարձիս, որը տեղի ունեցավ սալլով, քիչ էր մնում ինձ սպանեին: Այդ ժամանակ Մեքքայի իշխանի զինվորները շրջում էին երկրով մեկ՝ փնտրելով փախստական գերմանացի զինվորների: Եփրատից ոչ հեռու 40 ձիավորների այդպիսի մի խումբ դեմս ելավ: Ես ոտքով էի քայլում, բոլորովին մենակ, սայլը ետ էր մնացել և այդ պահին տեսանելի չէր: Զինվորները հենց որ ինձ տեսան, կարծեցին՝ փնտրվող գերմանացիներից մեկն եմ: Ասացին, որ ես գերմանացի եմ, և որ ինձ անմիջապես սպանելու են: Ծիծաղելով վրա բերեցի. «Ես գերմանացի չեմ, բայց եթե ուզում եք ինձ այնուամենայնիվ սպանել, կարող եք այդ անել»: Եվ կուրծքս դեմ տալով շարունակեցի, որ եթե ինձ սպանեն, նրանց չերիֆը Հարկաղրված կինի հոգալ իմ ընտանիքի ապրուստը: «Ի ղեպ,՝ ասացի ես,՝ «միթե չեք հասկանում, որ եթե գերմանացի լինեի, Հալեպից չեի մեկնի և Բաբ ու Բոմղուշ քաղաքները չեի գա, այն էլ

մի սայլ հետո՝ լիքը ապրանքով»: «Սա՞յլ, ո՞ւր է սայլդ», — հարց-րին նրանք: Հենց այդ ժամանակ հայտնվեցին երկու խեղճուկրակ ձիերը, որ քաշելով հանում էին սայլը հովտից: Զինվորները տես-նելով սայլը՝ խուժեցին սայլի վրա: Նրանք հարցրին իրենց երկ-րացի սայլապանին, թե ով է այդ օտարերկրացին: Վերջինս պա-տասխանեց. «Wallah, hueh, inglési», այսինքն՝ «Աստված վկա, անգլիացի է»: Դա նրանց բավարարեց, նրանք հեռացան, և ես փրկվեցի:

Ճիշտ այդ նույն պահին, դա կլիներ կեսօրից առաջ ժամը 11-ը, Ուրֆայում կնոջս համակել է ներքին մի անհանգստություն: Նա զգացել է, որ ամուսինը վտանգի մեջ է: Նրան ոչինչ չէր մոռմ անել, քան աղոթքով հանգստացնել իրեն խաղաղ խցիկում:

Քերածն փողը խսկույն ծախսեցի: Օրեցօր ավելանում էին նոր եկողները: Աղքատիկ կերակուրի պատճառով մեր տներում գնա-լով աճում էր զժողովությունը: Զէ՞ որ շատերը մուսուլմանների տներում լավ են ապրել՝ առատ ուտելիք, լավ հագուստներ, կար-գին անկողին: Ոմանք կրկին վերադառնում էին այն մահմեղական ընտանիքները, որտեղից բերվել էին մեզ մոտ:

Փետրվարին մեր տներում աղքատությունը հասավ իր գա-գաթնակետին: Կնոջս ուղարկեցի Հալեպ: Անգլիացիներն այս ան-գամ էլ օրերով պահեցին նրան՝ շարունակ հուսաղբելով, որ օդ-նություն կժամանի: Ի վերջո մի առավոտ նա «վերջնագիր» է ներ-կայացրել գեներալին՝ ասելով. «Հիմա կվերադառնամ Ուրֆա, և քանի որ ի վիճակի չեմ տեսնել իմ խնամակալությանը հանձնված հայերի սովամահությունը, 600 հոգուց բաղկացած խումբը, որ հավաքվել է դեռ իմ մեկնելուց առաջ, կտանեմ Բաղդադի երկա-թուղի: Այնտեղ կարող եք սպասել նրանց, պատասխանատվու-թյունն այդ դեպքում այլևս ինձ վրա չի լինի»:

Գեներալը խնդրում է նրան նստել և ուզում է մտածել, թե ինչ կարելի է անել: Ի վերջո կինս ստանում է 15 հազար ֆրանկ և եր-ջանիկ վերադառնում Ուրֆա: Այդ գումարը կրավականացներ եր-կու ամիս ևս, իսկ դրանից հետո հավանաբար կրկին կապի մեջ կմտնեինք «Հայերի շվեյցարացի բարեկամներ» միության հետ: Սակայն այլ կերպ եղավ: Անգլիացիներն ու ամերիկացիները ևս պետք է Ուրֆայում երևային: Դեկտեմբերի վերջին ավտոմեքենա-յով մի անգլիացի հայտնվեց: Նա իր մոտ կանչեց այդ ընթացքում Ուրֆա վերադառնամ հայերին և կոչ արեց հոգալու այն մասին, որ թուրքերը վերադառնեն հայերի ունեցվածքը, և որ այլևս վնաս-

ված եկեղեցիներից ու Հայերի ավերված տներից քարեր չգողանան: Հայ տղամարդիկ բացատրեցին, որ այդ անել նրանք պիտի համարձակվեին միայն այն դեպքում, եթե անզլիական գորքը լիներ Ուրֆայում: Այն արդեն Եփրատի ափին էր, և լսել են, որ գալու է Ուրֆա: Գնդապետը պարզաբանեց. «Համաձայն զինադադարի պայմանագրի մենք չենք կարող Ուրֆա մտնել առանց անհրաժեշտ պատճառի»:

Անհրաժեշտ առիթ ստեղծել՝ ահա այդ մասին Հոգացին մի քանի Հայեր:

Նրանք սպանեցին իրենց Հայրենակիցներից մեկին որպես դավաճնի:

Դեպքը մեծ աղմուկ բարձրացրեց: Նոր Հուղումներ առաջացան: Երկու օր անց կրկին Հայտնվեց անզլիացի զնդապետը: Նա Հարցրեց ինձ Ուրֆայի Հուղումների զրդապատճառների մասին, և ես պարզաբանեցի իրավիճակը: Դրանից հետո միայն զինվորականին պարզ դարձավ, որ ոչ թե մահմեղական էր Հային սպանողը, ինչպես իրեն գրել էին Հայերը, այլ այդ դավաճան Հային միայն Հայերը կարող էին սպանած լինել: Իրենք՝ Հայերը, ցանկացել էին սպանությամբ նախաղեալ ստեղծել անզլիացիներին ներս Հրապուրելու Համար:

Այդ ընթացքում գնալով ավելի մեծ թվով Հայ տղամարդիկ էին վերադառնում Ուրֆա: Որտեղից էին նրանք գալիս: Հարավի՛ց: Զէ՞՞ո որ շատերը փախել էին արարների մոտ: Պատերազմի հենց սկզբին մի քանի Հարյուր մարդ ուղարկվել էր Հարավային ճակատ, և նրանք այնտեղ որպես զինվորներ Հավատարմորեն ծառայել էին թուրքական կայսրությանը: Ո՞վ չի ըմբռնում նրանց վիշտն ու գայրութը, երբ այժմ, վերադառնալով Հայրենիք, իրենց սիրելիներին այլևս չգտան: Դա թուրքական չնորհակալությո՞ւնն էր:

Երեք օր անց, երբ ես զբաղված էի վիրահատությամբ, Հայտնրվեց մի ոստիկան: Ինձ ասաց, որ անմիջապես գնամ նահանգապետի մոտ: Ի՞նչ կարող էր արդյոք կրկին պատահած լինել: Այս, այդ ոստիկանները: Այս վերջին տարիներին ինչքան հաճախ էին նրանք ինձ կանչում: Ամեն անգամ ես պետք է ներկայանայի իշխանավորի առաջ, անցնեի շատ տհաճությունների միջով՝ ասելով սուտ ու փուտ բաներ: Զարմանալի չէ, որ ջղերս ի վերջո սպանում էին տեղի տալ, և հենց որ օրենքի մարդ էի տեսնում տանս մոտենալիս, վախը Համակում էր ինձ:

Ոստիկանն ասաց, որ շատ հրատապ գործ է: **Փոքրիկ վիրահատությունը** շուտով վերջացավ, և ես ներկայացա նահանգապետին, որի մոտ նստած էին երկու անզլիացի սպա: Նրանք ինձ հարցրին, թե անզլերեն խոսո՞ւմ եմ, և ես հաստատեցի: Ինձ վիճակից շատ ցամկոտ խոսքեր թարգմանել նահանգապետին: Բանն այն էր, որ անզլիական ջոկատները՝ թվով 800 մարդ, մոտենում էին, և երկրի սովորության համաձայն նահանգապետը պետք է սպաներին ընդառաջ գնար: **Զէ՞՞** որ անզլիացիները թուրքերի բարեկամն էին: Բայց չէր երևում, որ նրանք այստեղ բարեկամ ունեին՝ հանձին նահանգապետի: Նրանք հայտարարեցին, որ իրենք են ցանկանում զորքի համար բնակարաններ գտնել և միայն դրանից հետո նրան հրաման տալ, որպեսզի նշած բնակարանները անմիջապես կարգի բերվեն:

Դրանից հետո պահանջվեց նաև այն տունը, որտեղ տեղափորել էի կիհնիկան, այն բանից հետո, երբ երկու անզամ կնքվել էր իմ հիվանդանոցը: Կնիիները, ի դեպ, վաղուց թափվել էին, սակայն այն չէր բացել: Այժմ, երբ անզլիացիներն այստեղ էին, կարող էի այդ համարձակությունն ունենալ:

Հենց այս օրերին Ուրֆա էր ժամանելու թուրքական առողջապահության նոր տեսուչը: Կուահելով, որ վերջինս ևս փորձելու էր դժվարություններ ստեղծել, խնդրեցի անզլիացի բժշկին, որը Ուրֆա էր եկել զորամասի հետ, ստանձնել իմ հիվանդանոցի վերահսկողությունը, որը նա սիրով արեց: Այսպիսով հնարավոր չեղավ իրագործել հիվանդանոցն ու դեղատունը անմիջապես փակելու՝ գոյություն ունեցող հրամանը:

Հենց որ բրիտանացիները եկան, Ուրֆայի քրիտոնյաները շունչքաշեցին, ըստ որում ոչ միայն հայերը, այլև սիրիացի քրիստոնյաները, որոնցից դեռ մնացել էր մոտ հինգ հազար մարդ: Հայերի թիվն այժմ արագ ավելանում էր: Հատկապես Հայերի մեջ թվով ուրֆահայերը անմիջապես փակելու գոյությունը ունեցող հրամանը:

Հայկական թաղն ավերակ էր դարձել: Անմիջապես սկսվեց շինարարությունը: Անզլիացիները բերեցին ոչ միայն բարոյական, այլև նյութական օգնություն: Կինս ու ես նախ աղքատներին հաց բաժանեցինք, այնուհետև հարյուրավոր կանանց ու տղամարդկանց լավ վարձատրվող աշխատանքի տեղափորեցինք: Կինս մի մեծ դաշտ մաքրել տվեց քարերից: Այդտեղ օդանավակայան էր կառուցվելու: Հետո եկավ այն մեծ օրը, երբ առաջին օդանավը սավառնեց Ուրֆայի վրա ու վայրէջք կատարեց:

Հայերի վերադարձը զանազան գժտություններ առաջ բերեց: Մարդիկ փնտրում էին իրենց պատկանող ապրանքներն ու տնային իրերը և հետ էին պահանջում դրանք: Թուրքերը պնդում էին, որ այդ ամենը իրենց սեփականությունն է, որ նրանք ոչինչ չեն վերցրել Հայերից: Ասում էին, որ ես՝ Յակոր էֆենդիս, նույնպես ունեցել եմ այդ իրերից, որ այժմ հետ էր պահանջվում: Թեև ես խսկապես անմաս չեմ եղել Հայերի ունեցվածքից, սակայն դրանք բոլորն էլ բռնագրավել էր կառավարությունը: Ինչպես կարող էի որևէ բան վերադարձնել:

Վերջապես մարդիկ որոշ չափով հարմարվեցին, սակայն թշվառությունը չէր նահանջում, քանի որ փախստական Հայերի մշտական ներհոսքն երկուղայի չափերի էր հասել: Վերջապես եկավ մեծ օգնությունը՝ Մերձարևելյան նպաստամատույցը (Near-East Relief), այսինքն՝ ամերիկյան բարեգործական մեծ ձեռնարկը: 1919 թ. ապրիլին Ուրֆա ժամանեցին նրա առաջին սուրհանդակները: Նրանք իրենց հետ բերել էին այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր նպաստակալաց բարեգործական աշխատանքի համար:

Մերձարևելյան նպաստամատույցն իր առջև մեծ խնդիր էր դրել: Խնամքի տակ էր առնվելու 132 հազար որր: Աշխատում էր 400 հոգանոց մի բանակ, այդ թվում՝ բազմաթիվ բժիշկներ ու բուժքույրեր: Ամերիկայում հավաքվել էին հակայական գումարներ, և ապրանքի ամբողջական նավարեռները առաքվում էին Մերձավոր Արևելք:

Այժմ կարող էինք մեր հոգանավորյալներին հանձնել բարեգործական այդ կազմակերպությունը ու վերստին անցնել մեր հին աշխատանքին:

ՆՈՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Դ-ր Ֆիշերը, որ 1914-ին Շվեյցարիայում էր գտնվում, կարողացավ պատերազմից հետո միայն վերադառնալ Ուրֆա: Մինչեւ նրա գալը՝ 1919 թ. հունիսը, կինս ու ես դիմանում էինք դժվար պաշտոնում: Դյուրին բան չէր ամեննեին, սակայն որոշակի խրախուսանքի պակաս էլ չէինք զգում, մի բան, որ մեզ ամուր էր պահում: Այսպես՝ հանկարծ մի ինքնաթիռ հայտնվեց: Նրանից իջավ բրիտանացի մի գնդապետ: Նա ցանկություն հայտնեց տեսնելու Յակորին ու նրա խիզախ տիկնոջը և ասաց, որ այստեղ է

Եկել իրենց անխոնջ տոկունության ու գործունեության համար շնորհակալություն հայտնելու: Ուրֆա եկավ նաև ամերիկյան մի հանձնախումք՝ ծանոթանալու ամերիկյան նպաստամատուցի փողերի օգտագործման իմ գրառումներին: Մեզ երկուսիս էլ սըրտանց չնորհակալություն հայտնեցին և հայտարարեցին, որ թուրքական պետության մեջ գործող բոլոր օգնականներից, որոնք ստանում էին ամերիկյան նպաստամատուցի փողերը, ոչ մեկը դրանք այնքան լավ չի օգտագործել, ինչպես մենք:

Շնորհակալության այս երկու վկայությունները հակագիտ էին ստորացուցիչ այն պահանջներին, որ հայերն ունեին իմ նկատմամբ: Այսպես, ես մեղաղրպեցի 135 ոսկեղրամ գողանալու մեջ. իրը թե ես օգտվել եմ տուժածի՝ տիֆով հիվանդ լինելու հանգամանքից: Մինչ նա անգիտակից հիվանդանոցում պառկած է եղել, ես փողը նրա զգրոցից հանել եմ: Քանի որ անզիացիներն Ուրֆայում էին գտնվում, անցած կապիտուլյացիան կրկին ուժի մեջ էր, ըստ որի թուրքերը չէին կարող ինձ զատել: Անզիացիները, անչուշտ, ինձ պաշտպանեցին նման մեղաղրանքների դեմ, որոնք լրիվ օդից էին վերցված և, իհարկե, պատերազմական հոգեգարության արդյունք էին: Ես զերմանասեր եմ եղել և հիմա պետք է ապաշխարեի: Այդ հայերից ոչ մեկը չէր տեսել, թե ինչպես մենք՝ կինս ու ես, օր ու գիշեր աշխատել ենք իրենց հայրենակիցների նեղ օրերին: Նաև ոչ ոք չէր մտածում, որ եթե Անտանտի բարեկամն եղած լինեի, նմանապես արտաքսված կլինեի, ինչպես ամերիկացի դ-ր Սմիթը՝ Դիարբեքիրից: Ո՞վ այնուհետև պիտի զբաղվեր իրենց տարագիրներով:

Երբ դ-ր Ֆիշերն ու կինը Ուրֆա եկան, այն ժամանակ միայն մենք վերջապես կարողացանք մտածել արձակուրդի մասին: Մեկնեցինք Շվեյցարիա: Տասը տարի հայրենիքում չէինք եղել:

Արձակուրդից վերադարձանք 1919 թվականի օգոստոսին: «Հայերի շվեյցարացի բարեկամների» միության հանձնարարությամբ Սվագում պետք է ստուգեի շվեյցարացիների աշխատանքը և այնտեղ թողնեի մի աշխատակցի, պարոն դ-ր Վիզերին: Դրա համար էլ ճանապարհ անցնում էր Սամսունով՝ թուրքական երկրով: Կինս ավելի ուշ էր ինձ հասնելու:

Թուրքիայի ներսում տիրող անապահով իրավիճակի պատճառով որբերի հետ տարվող աշխատանքն այդ ընթացքում Սվագից տեղափոխվել էր Սամսուն: Այստեղ ես որբերին ու նրանց խնամողներին գտա ջերմախտով հիվանդ վիճակում:

Երբ պաշտոնական այցով Սամսունի նահանգապետի մոտ էի գնացել, վերջինս գրկեց ու համբուրեց ինձ: Դա այն հազարա-պետն էր, որի հետ 1915 թ. ճանապարհորդել էինք պարսիկ արքայազների ընկերակցությամբ:

Այն օրերին Թուրքիայում ամեն եվրոպացի դիտվում էր որպես լրտես, և այդ իսկ պատճառով նրան լավ չէին ընդունում: Միայն ամերիկյան մեծ նպաստամատուցի պատգամաբերներին էին հանգիստ թողնում, քանի որ նրանք հոգ էին տանում ոչ միայն հայ, այլև մահմեղական որբերի մասին:

Իմ աշխատանքը Սամսունում չուտով ավարտվեց: Սկսեցի պատրաստություն տեսնել Ուրֆա մեկնելու համար, քանի որ դ-ր Ֆիշերն այդ ընթացքում այնտեղից կրկին մեկնել էր Եվրոպա: Դա, սակայն, այնքան էլ հեշտ գործ չէր: Այնուամենայնիվ, Սամսունում որբանոցներ ու մի հիվանդանոց ունեցող ամերիկյան նպաստամատուցի ղեկավարից թույլտվություն ստացա Խարերդ գնացող նրա մեքենայով մեկնելու: Նահանգապատր Ուրֆա կատարելիք իմ ճանապարհորդությանը չընդդիմացավ: Զէ՞ որ նա ինձ լավ էր ճանաչում և գիտեր, որ ես նրա անհանգիստ երկրին վնաս չեմ տա: Ինձ անծանոթ մի նահանգապետ դժվար թե թույլ տար:

Մալաթիայից հետո ես պետք է ձիով անցնեի Տավրոսի լեռները: Մալաթիայի, Տավրոսի լեռների ու Աղյամանի միջև ընկած հատվածում 1915 թ. հոսել էր Հայաստանի տասնյակ հազարավոր լավագույն Հայորդիների, ինչպես նաև շատ Հայուհիների արյունը: Այստեղ առաջին անգամ պատահեց, որ ինձ քրոները թալանեցին: Ստիպված եղա առանց կոշիկի, անձնագրի ու փողի համեմ հաջորդ գյուղաքաղաքը՝ Աղյաման: Ես շատ ծանոթներ ունեի, սակայն կառավարությունը չէր կարող ինձ արտոնել՝ շարունակելու ճանապարհը: Նախ պետք էր Մալաթիայում հարցում կատարվեր, թե արդյոք ես այնտեղ մնալու իրավունք ունեի՞:

Սպասողական այդ երեք օրերի ընթացքում Աղյամանի բնակիչներն անվճար օգտվում էին բժշկական իմ գիտելիքներից:

Իմ ժամանումը Ուրֆա մեծ ուրախություն առաջացրեց մեր հիվանդանոցի անձնակազմի մեջ, որն ի ղեկ դ-ր Ֆիշերի մեկնումից հետո էլ հայերի ղեկավարությամբ շարունակել էր գործել: Երկու հայ բժիշկ իրար մեջ էին բաժանել բժշկական գործունեությունը: Սակայն վաղուց ժամանակն էր, որ ես սանձերը ձեռքս առնեի: Անհրաժեշտ էր, որ նախ անձնապես վերացնեի անձնակազմի բաղմաթիվ դժգոհությունները:

Ամենաշատը թուրքերն էին զարմացել՝ ինձ կրկին տեսնելով։ Սակայն ոչ միայն զարմացել էին, այլև ուրախացել։ Նաև քաղաքի ու շրջակայի քրգերն ու արարներն էին ուրախացել, որ վերատին ունեին իրենց Յակոբ էֆենդիին։

Հազիվ ութօր Ուրֆայում էի, երբ գրավոր հրավեր ստացա հաջորդ շաբաթ օրը ժամը 9-ին ներկայանալ վեցամյա բանտարկություն կրելու. «Այ քեզ հրաշալի սկիզբ», — մտածեցի ես; Ի վերջո, ավելի լավ կլիներ մասի Եվրոպայում։ Գնացի բարեկամիս՝ կաղիփ (գլխավոր դատավոր) մոտ։ Նա պետք է որ գործին ծանոթ լիներ և ինքն էլ պետք է որ պատմիչ վճիռը ստորագրողներից մեկը եղած լիներ։

«Յակոբ, — սկսեց նա, երբ անցյալ տարի մեկնեցիր՝ հալածված այն մարդկանց կողմից, որոնց պատերազմի ժամանակ նվիրեցիր գրեթե ամբողջ ուժով ու ժամանակով, այն հայի՝ քո դեմ ներկայացրած գողության մնաղդրանքը շարունակեց իր ընթացքը։ Հայցվորը ինքն էլ լինելով բժիշկ, ինչպես զիտես մեզ, այսինքն՝ քաղաքի համար անփոխարինելի մարդ էր։ Կարծում էինք, որ դու այնքան հիմար չէիր գտնվի, որ վերադառնայիր։ Այդ ժամանակ պիտի կարողանայինք քեզ, որ փախել էիր անզիշցիների պաշտպանության ներքո, հեռակա կարգով դատապարտել։ Քանի որ դու այժմ վերադառնել ես, դատական այդ գործը պետք է իր հետագա ընթացքն ունենա»։

«Դուք հիմա ուզում եք ինձ առանց հարցաքննության բա՞նտ նետել։ Զեր կողմից էլ սրա՞ն արժանացա. չէ՞ որ ես ձեզ նույնքան լավություն եմ արել, որքան հայերին», — հարցրի ես։

«Ոչ, — պատասխանեց նա, — այդպես չէ. դու կարող ես պաշտպանվել, դրա համար մենք քեզ ժամանակ ենք տվել։ Վաղը արի դատական քննիչի մոտ»։

Այդպես էլ հաջորդ օրը գեպքի մասին իմ ցուցմունքն արձանագրվեց։ Այդ ընթացքում, սակայն, հայցվորը՝ որպես բժիշկ, ուղարկվել էր ճակատ, Փրանսիացիների դեմ, որը գտնվում էր Ուրֆայից երկու օրվա հեռավորության վրա։ Իմ ցուցմունքն այնտեղ պետք է տարվեր, որպեսզի հայցվորը կարողանար դրա վերաբերյալ արտահայտվել։ Սակայն մինչև արձանագրության ճակատ համելք, բժիշկն արդեն դասալիք էր դարձել, և ուղմական դատարանը նրան հեռակա կարգով մահվան էր դատապարտել։ Այսպիսով, փակվեց այդ տհաճ գործը, և ես կարող էի հանգիստ շարունակել իմ աշխատանքը։

Այդ ժամանակ թույլատրվում էր, որ ամիսը մեկ անգամ ամերիկյան օգնության ընկերության ապրանքով լի մեկ ավտոմեքենա ջերաբլուղի մոտ անցներ ուղամական գոտին, որպեսզի նրանց աշխատանքը չխափանվեր: Մի այդպիսի ավտոմեքենայով կինս, որը ինձնից երկու ամիս հետո թողել էր Շվեյցարիան, գալու էր Ուրֆա: Այդ ժամանակ շաբաթը մեկ անգամ գաղտնի մի սուրհանդակ՝ ուրֆացի վաճառականների նամակներով, ինչ-որ տեղ կրտսելով ճակատի գիծը, գնում էր Հալեպ: Նրանցից մեկի հետ ես ևս նամակ էի ուղարկել կնոջս: Նրան խնդրել էի, որ շտապ վերադառնա, որովհետև չատ աշխատանք կար անելու: Դա անդգույշ քայլ էր: Սակայն կինս էլ նույնն էր արել՝ թույլ տալով, որ իրեն համոզեն, որ Հալեպի հայերից Ուրֆա բերի մեծ քանակությամբ նամակներ՝ ուղղված իրենց հարազատներին:

Կնոջս բերող մեքենան նոր էր ժամանել Ուրֆայի արվարձանը, երբ ոստիկանների մի խումբ փորձել է այն խուզարկել: Կինս անմիջապես հիշել է նամակները: Նա կարողացել է կապոցն աննը-կատ թաքցնել հագուստի տակ՝ ծնկների միջև, և ոտքի կանգնելով՝ թույլ է տվել մեքենան խուզարկել:

Գալու պես կինս լծիք աշխատանքի: Մեր հիվանդանոցի մոտ գտնվում էր թուրքական հիվանդանոցը, որը չատ տարիներ առաջ կառուցվել էր դ-ր Ֆիշերի ցուցումով: Այն անմիսիթար վիճակում էր: Դրա բարեկարգումը, այնտեղ պառկած հիվանդների ու վիրավորների վիճակը տանելի դարձնելը կինս համարում էր իր առաջնային խնդիր: Հիվանդները նրան պարզապես իրենց փրկարարն էին համարում:

Մինչ այդ, սակայն, զինվորական դատարանը զբաղված էր ավտոմեքենայում բռնագրավված իրերով: Երկու շվեյցարացիները կասկածի տեղիք էին տվել: Ամուսինը երկիր էր մտել Սամսունով, կինը՝ Հալեպով: Այդ երկուսը պետք է որ լրտես եղած լինեին: Եվ դատարանը վճիռ կայացրեց մեր նկատմամբ: Գիշերով պետք է մեզ հանեին անկողնուց ու քշեին երկրի խորքերը: Սակայն ապաներից մեկը, որ նույնպես զինվորական դատարանում էր, ընդդիմանում է վճոփ անհապաղ կատարմանը՝ պահանջելով Դիարբեքիրում նստող հրամանատար Նահատ փաշայի վավերացումը: Փաշան հարցուիրում էր արել երկու դատապարտյաների կատարած աշխատանքի մասին: Պետք է որ նրան ասած լինեն, թե ամուսինը ամեն օր բազմաթիվ վիրավոր թուրք զինվորներ է բուժում, մինչ կինը կամավոր վարում է թուրքական հիվանդա-

նոցի ամբողջ ներքին աշխատանքը: Այն ժամանակ այդպես էր. շատ ծանր հիվանդ զինվորներին տանում էին չվեցարական, իսկ նվազ ծանրերին՝ թուրքական հիվանդանոց: Երբ փաշան սա լուս է, հրամայում է մեղ անպատիթ թողնել: Սակայն մեղ խստորեն վերահսկում էին: Այսպես, մեր տունը երեք չարաթ չարունակ՝ օր ու գիշեր, հսկողության տակ էր: Հայերը չեին համարձակվում մեր տուն գալ: Միայն թուրքերն էին ավելի հաճախ այցելում, հատկապես ռազմական դատարանի այն սպան, որը արգելվ էր հանդիսացել մեր արտաքսմանը:

Ուրֆա վերադառնալուց հետո երկար չեի աշխատել, երբ ինձ մի նոր մեծ առաջադրանք հանձնարարվեց: Միախոներական հիվանդանոցը, այսպես տեղեկացրեց ինձ «Հայերի չվեցարացի բարեկամները» կազմակերպությունը, պետք է մոտ ապագայում փակվի: Բժշկական գործունեությունն այժմ ավարտված էր: Թերս ու զա լավ էր: Դ-ր Քրիստն ու դ-ր Ֆիշերը եվրոպայում էին և չեին վերադառնալու Արևելք: Ինչքան էի զգում նրանց պակասը: Երկուսն էլ ոչ միայն իմ վերադասն էին, այլև իմ բարեկամները: Ես նրանց ճանաչեցի որպես բժիշկներ, որոնք իրենց պաշտոնին վերաբերվում էին ամենայն լրջությամբ ու իրենց անխոնջ աշխատանքով մշտապես ձգտում էին լավագույնն անել հիվանդների համար: Ես անշափ պարտական եմ նրանց: Նաև չեմ մոռանա դ-ր Ռիկո Պֆիստերերին, որը մեկ տարի աշխատեց մեղ հետ: Ինչպես էր նա կարողանում իր հումորով իմ ուշադրությունը հրավիրել որոշ թերացումների վրա և դրանով իսկ ինձ ճիշտ ճանապարհ ցույց տալ: Ես ինձ երջանիկ պետք է համարեմ, որ աշխատել եմ այդպիսի անձնազոհ, պարտաճանաչ և անձնուրաց մարդկանց հետ:

Առանց նրանց իմ ուժերից վեր կլիներ չարունակել բժշկական աշխատանքը: Նման պայմաններում մի այլ առաջադրանք տեղին ու ժամանակին էր ներկայանում:

ՄԵԾ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒՄԸ

Ամերիկան նպաստամատույցի որբերի հետ տարվող աշխատանքը ավելի ու ավելի էր խոչընդոտների հանդիպում: Ի վերջո կառավարության հարուցած մշտական գլխացավանքների հետեւանքով իրավիճակն այնքան անտանելի դարձավ, որ որոշվեց բո-

լոր որբերին Սիրիա տեղափոխել: Որպես տեղանքի լավ գիտակներ՝ կինս ու ես պետք է ղեկավարեինք տեղափոխումը: Սա էր լինելու մեր նոր առաջադրանքը, որը Ուրֆայում ընդունվեց մեծ տարակուսանքով: Միթե հնարավոր էր, ինչպես ասում էին, հազարավոր երեխաների ճանապարհ հանել: Այնուամենայնիվ սկսեցինք պատրաստվել: Հայ որբերի համայնքը համակվեց աննկարագրելի ցնծությամբ: Հեռանալ այն երկրից, որտեղ իշխում և մըշտապես սպառնում էր մահն ու կործանումը: Հեռանալ դեպի Քանան երկիրը: Սակայն միայն որբերն էին ուրախանում, մեծերը դեռևս մնալու էին, և դա նրանց դառնացնում էր: Զնայած դրան՝ նրանք ուրախ էին երեխաների տեղափոխման համար՝ հույս ունենալով, որ հետո իրենք էլ կզնան նրանց հետևից:

Քանի որ կինս ու ես լավ թուրքերեն գիտեինք, նաև քաջածանոթ էինք ամեն մի արահետի, դժվար էր գտնել մեզնից ավելի հարմար մարդկանց՝ որբերի երթն իրազործելու համար: Ամերիկյան ղեկավար շրջաններում հույս ունեին, որ Ուրֆայի երեխաները ի վիճակի կիխնեին 90 կմ մինչև սիրիական սահմանը ոտքով անցնել: Այդ իսկ պատճառով երեխաների առաջին խումբը՝ թվով 130 հոգի, ճանապարհ ընկավ ոտքով: Յուրաքանչյուր երեխա պետք է ունենար թուրքական անձնագիր, և սստիկանը յուրաքանչյուրին դեռևս ճանապարհին մանրակրկիտ ստուգում էր ու անձնագիրը վավերացնում: Առանց ճանապարհորդելու թույլտվության ոչ ոք մեկնելու իրավունք չուներ: Մի սայյում անհրաժեշտ ուտելիքն էր, երկրորդ սայյը այն երեխաների համար էր, որոնք այլևս ի վիճակի չէին քայլելու, իսկ երրորդը ամերիկացի մի տիկնոջ համար էր, որը Սիրիայի սահմանին որբերին երկաթուղով Հալեպ էր տեղափոխելու:

Տեղափոխումն սկսվեց մարտի վերջին օրը: Եղանակը լավ էր: Ճիշտ է, որբանոցներում բռնկվել էր գրիպի փոքրիկ մի համաձարակ, որը հավանական էր դարձնում ճանապարհին առանձին երեխաների հիվանդանալը: Առաջին օրը խումբը դժվարությամբ անցավ 20 կմ ճանապարհ: Արդեն երեք ժամ հետո երեք սայլերն էլ լցվեցին երեխաներով, որոնք այլևս չէին կարողանում քայլել: Գիշերեցինք մի քարայրում ու բաց երկնքի տակ: Երբ գիշերն անձրև եկավ, մեծ աղմուկ բարձրացավ: Բոլորն ուզում էին քարայր մտնել:

Հաջորդ առավոտ հազիվ էինք ուրախ-ուրախ ճանապարհ ընկել, երբ կրկին ուժեղ անձրև տեղաց: Շատ երեխաներ լալիս էին,

Նրանց կոշիկները խրվում էին ցեխի մեջ: Ո՞չ մի պաշտպանություն անձրեվից, ո՞չ մի վերարկու, ոչինչ չկար, որ ջրից պատսպարեր: Երբ երկու ժամ անց անձրել պակասեց, սուրաց սառը քամին: Այն անցնելով թաց հագուստների միջով՝ ավելի սառեցնում ու դողացնում էր մարմինները: Զարմանալի չէր, որ երեխաները վերհիշում էին տեղահանության ծանր օրերը:

Գիտեի, որ շրջակայրում ծածկ ունեցող մի պահեստարան կա, և տղաներին ուղարկեցի փնտրելու: Այն գտնվեց: Մի ակնմարթում ամբողջ խումբը պատրաստվեց: Տարածքն սկզբում չոր էր, սակայն հետո սոսկալի ցեխ առաջացավ, քանի որ մեր հագուստից կաթած ջրերը խառնվել էին սանտիմետրանոց փոշու հետ: Սկսեցի երգել, երեխաները միացան ինձ, նաև կրակ վառեցինք դաշտային փշերով, որ հավաքել էին պատանիները: Շուտով մոռացվեցին անձրեն ու փոթորիկը, և սկսեցինք կրկին կյանքով ուրախանալ: Սակայն պետք է մտածեինք այսօրվա նպատակակետին՝ քըրդական Սուրուջ գյուղաքաղաք հասնելու մասին: Ես կազմեցի իմ ծրագիրը: Շուտով երեք սայլերը մեր տրամադրության տակ կինեն: Դրանց վրա ես պիտի տեղավորեի ամենափոքր երեխաներին: Ավելի ուժեղների խումբն ամերիկուհու առաջնորդությամբ գնալու էր ոտքով: Փոքրիկ մի խմբի հետ մտադիր էի ես գնալ, նույնպես ոտքով՝ նպատակ ունենալով գոնե համել ոչ շատ հեռավոր մի գյուղ, որտեղ երեք սայլերը բեռնաթափվելուց հետո կվերաղանային: Կարծես թե անձրեն այլևս չէր ուղում խանգարել, սակայն մինչ այդ ցրտել էր: Առաջին խումբը ոտքով ճանապարհ ընկավ: Հետո տեղ հասան սայլերը: Մեկի անիվը ջարդվել էր: Ուրեմն իմ տրամադրության տակ կար ընդամենը երկու սայլ, երրորդի համար նոր անիվ կարելի էր բերել միայն Սուրուջից: Մեր պաշտպանությունն ապահովում էին երկու հեծյալ ոստիկան, որ նախկինում կոչվում էին զապտիե: Սրանք համաձայնվեցին ամեն մեկը երկու փոքր երեխա իրենց մոտ՝ ձիու վրա նստեցնել, մեկին՝ առջևում, մյուսին՝ հետևում: Ինչպիսի սիրալիր վերաբերմունք այդ «չար» թուրքերի կողմից: Վերջապես ես էլ իմ փոքրիկ խմբով ճանապարհ ընկա: Սակայն զեռ շատ չանցած, նույնիսկ մեծ աղջիկները լաց լինելով ասացին, որ այլևս չեն կարող քայլել: Սառնամանիքից դողացող երկու փոքրիկ աղջնակի վերցրի իմ լայն վերարկուի տակ և այսպես նրանց հետ շարունակեցի քայլել: Վերջում փոխնիփոխ մեկ մեկին էի առնում շալակս, մեկ մյուսին: Ինձ համար պարզ դարձավ, որ թշվառների այս

խմբով անհնար է հասնել քրդական գյուղին: Ուրախացա, երբ գտա մի ավերակ գյուղ, որտեղ մի կիսաքանդ տան մեջ չոր տեղ ճարվեց: Այստեղ կարող էինք սպասել սայլերին: Որպեսզի տաքանան, երեխաներին կարգադրեցի շատ մոտ սեղմվել իրար: Մեր գալուց քիչ առաջ հովիվները հավանաբար օգտագործել էին այս վայրը, քանի որ մեջտեղում մոխիր էր մնացել: Նրանք երևի ցախ էին վառել ու տաքացել, ինչպես մենք՝ այն ամբարում: Այդ մոխիր մեջ զրեցի սառցակալած ոտքերս: Խողքում լավ տաք էր, ու ես սկսեցի զրա մեջ ցատկուել՝ ի մեծ ուրախություն դեռ հենց նոր լացող երեխաների: «Մեր հայրիկը պարում է», – ծիծաղելով ասում էին նրանք:

Կեսօրից բավական անց էր, բայց սայլերը չէին երևում: Ի՞նչ անել: Այս փոքրիկ տան մեջ գիշերելու տեղ չկար: Ուրեմն, երեխաները պիտի մնային ոտքի վրա: Բարեբախտաբար սայլերն ի վերջո հայտնվեցին, ու մենք կարձ ժամանակամիջոցում հասանք նպատակակետին: Տաք իջևանատներում մեղնից առաջ հասածներն արդեն չորացրել էին իրենց հագուստները, և տիրում էր ուրախ, ճամբարային կյանք:

Հաջորդ օրը հանգստանալու էինք: Բժշկական ստուգման օր անցկացրի: Գրանցվեց 95 հիվանդ երեխա: Շատերն արդեն գրիպ ունեին: Պարզ էր, որ ինձ հարկավոր էին լրացուցիչ սայլեր: Երկու սայլ ևս ճարեցի: Հույս ունեի՝ հինգ սայլով 50 երեխա գետի վրայով անցկացնել: Երկու օրից կվերադառնայի և էլի 50-ը կրերեի: Իսկ 30 տղա ինձ հետ ճանապարհը ոտքով պիտի անցնեին: Շրջանը, որով պետք է անցնեինք, զուտ քրդական էր: Վերջին տարիներին՝ 1920 թ. ի վեր, ոչ մի հայ չէր համարձակվել այդտեղով անցնել: Այդ իմանալով՝ խմբին հրամայեցի միատեղ մնալ, որովհետև իմ ներկայությամբ ոչ ոքի մազին չէին դիաչի, չէ՞ որ ես լավ էի ճանաչում իմ քրդերին: Ցավոք, սայլապաններից երեքը չհնազանդվեցին և առաջ անցան: Նրանք հասել էին քրդական մի գյուղի: Քրդերն իսկույն սկսել են սայլերը թալանել, նաև երեխաների հագուստները հանել: Իսկ երբ իմ տղաների հետ տեղ հասա, չարագործները փախուստի դիմեցին: Ես կանչեցի նրանց, որ վերադառնան, կարեոր բան ունեմ ասելու: Բայց նրանք նախընտրեցին փախչել:

Այնուհետև գյուղի ամբողջ բնակչությունը մի տեղ հավաքվեց: Ես նրանց բացատրեցի, որ այս բոլոր երեխաները և դեռ հազարավոր ուրիշներ, որ անցնելու են այստեղով, իմ երեխաներն են:

Ես անձամբ ի վիճակի չեմ բոլորի հետ լինել, սակայն ակնկալում եմ, որ ոչ մի երեխայի վնաս չի հասցվի, այլ ընդհակառակը՝ նրանք օգնություն կստանան պարզապես որպես իմ երեխաները: Քրոբեր ներողություն խնդրեցին, նրանք չեն իմացել, որ բանն այդպես է: Երդումով խոստացան, որ երեխաներին ոչինչ չի պատահի: Այսպես հաջորդ ամիսներին հազարավոր երեխաներ անցան այս ու այլ քրողական գյուղերով՝ առանց մեկի հետ մի բան պատահելու:

ԴԱՎԹԻ ԵՂԲԱՅՐԸ

Երկու ժամ անց քրողական Սիֆթեկ գյուղում էինք: Աղբյուրի մոտ անցկացնելու էինք կեսօրվա հանգիստը: Հինգ սայլերն իրենց բեռներով առաջինն էին ժամանել: Երբ ես պատանիների հետ տեղ հասա, երեխաների խումբն արդեն շրջապատված էր մառւղեր հրացաններով զինված քրոբերի բազմությամբ: Նրանք ինձ իսկույն ճանաչեցին: Մի ժերունի ձայնեց գեղի վրանները. «Մահմուղ, Մոհամմեդ, Խալիլ, շուտ եկե՛ք, Դավթի եղբայրն է եկել»:

Մի ակնթարթում հայտնվեցին երեք կանչվածները ու նրանց հետ շատ ուրիշներ. չե՞՞ որ ուզում էին տեսնել Դավթի եղբորը: Պարզ էր, «եղբայրը» ես էի, իսկ ո՞չ էր «Դավոն», չե՞ի կարողանում գլխի ընկնել:

— Դու Դավոյին չե՞ս ճանաչում: Հնարավո չէ, — ասացին քըրդերը: — Հապա սպասիր, տեսնելուղ պես անմիջապես կհիշես նրան:

Ասացին, որ Դավոն հիմա գյուղում չէ: Երբ վերադառնա, կտեսնեմ նրան: Քրոբերը պատմեցին ինձ, որ Դավոն 10 տարի առաջ մի քանի ամիս հիվանդ պառկել է մեր հիվանդանոցում, որ ես նրան ավելի լավ եմ խնամել, քան մայրը կաներ, որ Դավոն վերքերը միայն եղբայր Յակոբին է թույլ տվել կապել, և որ ոչ նրան այնպես չի սիրել, ինչպես այդ Յակոբը: Նաև այն, թե ինչպես այնուհետև Դավոն գյուղ է վերադարձել ու ամիսներ շարունակ պատմել Յակոբի արարքների մասին: Հասկացա, որ Դավոն, գալով հայրենի գյուղ, քրոբերի սովորության համաձայն չափազանցը րել է իմ արածները, քաղաքում երկար մնալու շնորհիվ որոշ ժամանակ դարձել գյուղի սիրված անձնավորությունը: Երբ հաջորդ օրը վերադարձիս իջա գյուղի աղբյուրի մոտ, ինձ մոտեցավ երիտասարդ մորուքավոր մի քուրդ, նախ ընկավ ոտքերս, համբուրեց

ի նշան հարգանքի, ապա ոտքի կանգնեց, եղբայրաբար գրկեց ու համբուրեց ինձ: Ուրեմն սա էր Դավոն: Ես նրան չէի ճանաչի: Նա հիվանդ պատանուց ածել-դարձել էր ուժեղ տղամարդ: Սիրալիր ընթերցողն այժմ կուզենա հավատալ, որ այս գյուղում ևս արտագաղթող իմ երեխաներին ոչինչ չէր կարող պատահել: Սակայն ծեր քուրղը, որն իմ ժամանման լուրը հասցրել էր վրանները, ինձ ուղղված մի խնդրանք ուներ:

— Վա՛ ու ես (այս չեղավ), — ասաց նա, — արդար չէ, որ դու այդքան մեծ թվով գեղեցիկ աղջիկներ ունենաս, իսկ ես ոչ մեկը չունենամ: Զե՞ս կարող գոնք մեկին տալ ինձ:

— Լսի՛ր, բարեկամ, — ասացի ես, — Հուսամ, որ ընդմիշտ անցել են այն ժամանակները, երբ զուք՝ քրդերդ, բռնագաղթվածների շարասյուններից քաշում տանում էիք այնքան շատ աղջիկներ, որքան ձեր սիրտն էր ուզում: Եթե սակայն շարունակես պնդել, որ մեկին պետք է ստանաս, ապա նախ կվճարես 20 հազար ֆրանկ, հետո կտեսնենք, թե որն է ամենատղեղ աղջիկը, և եթե նա համաձայն լինի, դու նրան կստանաս»: Ներկա գտնվող քրդերը քրքջացին: «Ի՞նչ, այդքան սարսափելիորեն թանկացե՞լ են հայ աղջիկները: Այդ գեպքում՝ լավ է քեզ պահես նրանց», — պատասխանեց հիասթափած մարդը:

Երեխաների հետ հասնելով Եփրատ՝ ճանապարհ էինք որոնում գետի մյուս կողմն անցնելու համար: Երկաթուղային կամուրջը՝ գերմանական ճարտարագիտական արվեստի մի գլուխգործոց, անցանելի չէր, քանի որ ֆրանս-թուրքական զինադադարից մեկ օր առաջ թուրք սպաներից մեկը պայթեցնել էր տվել մի կամըր-ջայուն, որի հետևանքով կամքջի մի մասը գետն էր լցվել: Երկաթյա որոշ մասեր դեռ տասնամյակներ շարունակ գետի ջրերից դուրս կցցվեն: Ես սայլապաններից մեկին ուղարկեցի կամքջի պահպանված մասի վերջը, որպեսզի մեր մասին լուր տար գետի մյուս կողմում կանգնած ֆրանսիացի ժամապահ զինվորներին: Նատ չանցած՝ գետի մեր կողմում երևաց մի օդաշու, որը զարմացած նայում էր երեխաների այդ մեծ խմբին: Ինչպիսի աննկարագրելի ցնծություն ու մեծ աշխուժություն առաջացավ երեխաների շրջանում, երբ նրանք, շատերն անշուշտ առաջին անգամ, օդանակ տեսան: Հետո անմիջապես մի սպա եկավ՝ նավակով անցնելով գետը: Նա ուղեց իմանալ, թե մեզ ինչ է հարկավոր: Մենք ասացինք նրան, որ մեր ցանկությունը ոչ այլ ինչ է, քան այն, որ զինվորները նավակներով մեզ գետի մյուս ափը հանեն:

Պարզվեց, որ այդ օրվա համար արդեն ուշ էր: Նավակները գալու էին հաջորդ առավոտյան: Մեր խնդիրն էր այժմ ուտելիք պատրաստել ու երեխաներին գետի ձախ ափին տեղափորել՝ գիշերելու: Լավ զուգաղիպեց, որ այդտեղ կար ծածկ ունեցող երկաթուղային երկու վագոն, որոնք թեև գնդակներից ուժեղ ծակծկված էին, սակայն քարապատ հմբք ունեին, քանի որ պատերազմի ժամանակ դրանց մեջ զինվորներ էին բնակվել: Հաջորդ օրը գետը ճեղքեցին զինվորական նավակները, և մենք մեկ ժամ անց, ի մեծ ցնծություն երեխաների, արդեն կայարանում էինք, որտեղից երեխաները երկաթուղով մեկնեցին Հալեպ:

Առաջին այս ուղևորությունից ինձ համար պարզ դարձավ, որ ոտքով ճանապարհ ընկնելն անխմաստ է: Ամերիկացիները պարզապես պետք է օգնեին, որ երեխաներն առանց մեծ չարչարանքի սահմանին հասնեին: Այդպես էլ եղավ, և հետագայում բոլոր երեխաներին տեղափոխեցինք սայլերով կամ ձիերով:

Ուրֆայի 1000 երեխային հետևեցին Մարդինի ու Դիարբեքիրի երեխաները, ապա հերթը հասավ Խարբերդի գավառի 5000 երեխաներին: Կինս ու ես Սիրիա տեղափոխեցինք ընդհանուր առմամբ 8000 երեխա: Աշխատանքը հատկապես պահանջում էր շատ շփումներ թուրք պաշտոնյաների հետ, իսկ մենք այդ հարցում լավ էինք հենց այն պատճառով, որ ոչ միայն թուրքերեն գիտեինք, այլև թուրքերի հետ առաջվա պես բարեկամական հարաբերության մեջ էինք: Աշա թե ինչ ասաց կնոջս Խարբերդի ոստիկանապետը, երբ երեխաների՝ մեր կողմից կազմակերպված տեղափոխումն ավարտելուց քիչ առաջ Ուրֆա ժամանեց.

«Այդ որտեղից ես գտել այս ամուսնուդ: Երբ նա հայտնվեց Խարբերդում և մեզ հայտնեց, որ եկել է 5000 երեխա Սիրիա տանելու, մտադիր էինք նրա ճանապարհին դնել բոլոր հնարավոր դժվարությունները: Սակայն տես, որ փոխանակ դժվարություններ ստեղծելու, օգնեցինք նրան: Իր առինքնող վարվելաձեռով նա իր մատի վրա փաթաթեց և՛ ինձ, որ անձնագրային ամբողջ բաժանմունքի պետն եմ, և՛ նահանգապետին՝ օգտագործելով նրան որպես իր օգնական»:

Հայտնի է, որ հաճոյախոսությունների հարցում թուրքերը երբեք չեն թերանում: Բայց հաճոյախոսությունները չեն, որ ինձ համար կարենոր էին, այլ այն հանգամանքը, որ երբեմն ինձ իրոք հաջողվում էր «նրանց գլխին խաղալ»:

ԾԱՆՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Մի քանի դեպքեր ևս ունենք հաղորդելու որբերի «մեծ տեղաշարժի» մասին: Մի անգամ որբ երեխաների մի մեծ շարապայուն կրկին տեղավորել էինք սայլերի մեջ ու դուրս էինք հանում Դիարբեքիր քաղաքի Ուրֆա տանող դարպասից: Քաղաքից դուրս սովորականի նման ոստիկանները մեկ անգամ ևս ստուգում էին անձնագրերը: Պարզվեց, որ Մարդինի երեխաներին ներկա-բացակա անելու ժամանակ հինգ անուն կանչելիս ոչ մի երեխա չներկայացավ: Իսկ ստուգման ավարտին՝ մարդինցի հինգ երեխա, որոնց անունները չէին կարդացել, այնտեղ կանգնած մնացին: Նրանց ուղարկել էին հիվանդ երեխաների փոխարեն՝ տալով վերջիններիս անունները:

Ոստիկանը չէր թույլատրում, որ այդ հինգ երեխաները մեկնեն: Գնացի քաղաք նաշանգապետի մոտ և բացատրեցի նրան ամեն ինչ: Սակայն նա մերժեց խնդրանքս, ասելով, որ երեխաները չեն կարող մեզ հետ գալ, նրանք մնալու են Դիարբեքիրում, մինչև որ Մարդինի ոստիկանատնից ստացվեն հարկ եղած տեղեկությունները: Ես էլ անմիջապես մեկնեցի՝ միանալու այդ ընթացքում ուղերձած երեխաներին: Ճանապարհին հանդիպեցի անանուն հինգ երեխաներին, որոնց ոստիկանները ետ էին տանում: Երբ սայլում նստած՝ երեխաների անձնագրերն էի աչքի անցկացնում, հանկարծ մի ուժեղ քամի բարձրացավ, ու փոշին ինձ ամբողջովին պարուրեց: Բայց ամենասարսափելին այն էր, որ մրրիկն արագ զորանալով հասավ անձնագրերին: Մեկ էլ տեսնեմ՝ իմ բոլոր թղթերը սլանում են քաղաքի ուղղությամբ: Սա արդեն ճակատագրական դիպված էր: Բարերախտաբար, սայլից բավական հեռու գտնվող մի քարայրում, որտեղով սուրացել էր քամին, ևս գտա անձնագրերի չորս տրցակ, բայց մեկն այդպես էլ չգտնվեց: Այժմ գիտեի, որ այս պատմության պատճառով ճանապարհորդության ժամանակ ոստիկանության հետ բարդություններ եմ ունենալու:

Հաջորդ օրը քարավանը հասավ Սևերեկ քաղաքը: Անմիջապես սկսվեց ներկա-բացական: Այս անգամ սակայն մեծ խմբով երեխաներ կային, որոնց անունները անձնագրերում բացակայում էին: Բացատրեցի եղելությունը, բայց ինչ փուլթ: Ոստիկանն ուղղում էր երեխաներին խլել: Ես անհապաղ ներկայացա քաղաքի

Նահանգապետին: Նա խոստացավ Հաջորդ օրն անձամբ քննել գործը: Սակայն քանի որ քաղաքում բավարար տեղ չկար, որ 300 երեխա գիշերեին, խնդրեցի՝ մեզ թույլ տրվի մեկ ժամ ևս շարունակել ճանապարհը, որպեսզի որևէ աղբյուրի մոտ ճամբար խփենք: Կառավարության պաշտոնյան համաձայնեց, սակայն մեր հետեւից ոստիկան ուղարկեց, որն ամբողջ գիշեր հսկեց, որպեսզի ոչ մի երեխա չփախչի: Անտեղի մտավախություն: Մի՞թե չփետեին, որ ես, որպես կանոն, բոլոր երթերը կազմակերպում էի բացերաց և այդպիսով պահպանում կառավարության՝ իմ նկատմամբ տածած վստահությունը: Հաջորդ օրը պարտավոր էի կրկին քաղաք վերադարձնել այն երեխաներին, որոնց անունները անձնագրերով չեին հաստատված: Նահանգապետն ուզում էր նրանց տեսնել: Երկար խնդրանքից հետո միայն ինձ հաջողվեց նրան համոզել, որ թույլ տա երեխաներին տանեմ մինչև Ուրֆա: Այստեղ նրանք պիտի սպասեին, մինչև կապրղարանվեր անձնագրերի հետ կապված խնդիրը:

Խարբերդում ես երկու հաջողակ օր ունեցա: Միանգամից կարողացա ճանապարհ զնել 700 երեխա: 400-ը սայլերով մեկնեցին Դիարբերի վրայով, մնացած 300-ը ձիերի մեջքերին նատած գնացին Մալաթիայով: Զերարլուզում երկու խումբը վերստին միանալու էին: Խարբերդում ինձ համար շատ կարևոր էր ուղարկել միանգամից մեծ խմբեր, քանի որ ճանապարհորդության օրը միշտ ինձնից պահանջվում էր ավտոմեքենայով հավաքել-բերել կառավարական մի քանի կարևոր անձնագործություն: Սրանց հանձնարարված էր ստուգում անցկացնել, ընդ որում յուրաքանչյուր երեխայի դեմքին նայելով: Որևէ պատանի, որը մոտ էր զինվորական հասակին, իրավունք չուներ լինել մեկնողների թրվում: 700 երեխայի համար այդպիսի մի ստուգում տեսում էր մոտավորապես մեկ օր, և այդ իսկ պատճառով ճանապարհ էինք ընկնում միայն երեկոյան դեմ: Ապա Հաջորդ օրը, քաղաքից 2-3 ժամ հեռավորության վրա, գիշերային առաջին կանգառի ժամանակ կրկին կատարվում էր ոստիկանական ներկա-բացական: Կառավարության պարոններին նույնպես ես էի պարտավոր այդ վայրերը հասցնել իմ մեքենայով:

Էշով, ջորիով կամ ձիով երթերն ընթանում էին միշտ մեծ շուրջով: Ոչ միայն երեխաներն էին ճառագում ուրախությունից, այլև կենդանիներն էին զարդարված դրոշներով ու զանգակներով: Տանիքներից մահմեղական կանայք մեկնող երեխաների հետեւից

իրենց լիլիլիլի-ն էին հնչեցնում: Իհարկե այդ կանչը նախկինում մեկ այլ նշանակություն է ունեցել: Դա հնչում էր, երբ մորթվում էին այդ նույն երեխաների ծնողները: Զէ՞ որ դա ոչ միայն ուրախության կանչ էր, այլև մարտակոչ: Լսել երեխաների ծիծաղը, տեսնել նրանց զվարժ դեմքերը՝ սրտի մեծ հրճանք էր ինձ համար, կարծես վարձատրվում էի իմ գործադրած հսկայական ջանքերի համար: Իսկ երեխաների համար՝ կարծես եղիպտոսի ստրկությունից մեկնում էին Քանան երկիրը:

Երբ առաջին անգամ Խարբերդ եկա տեղի 5000 երեխաների տեղափոխումը կազմակերպելու համար, մարդիկ ինձ կախարդի տեղ դրեցին:

Մեծահասակները կասկածում էին այդքան մեծ թվով երեխաներ հեռավոր Սիրիա տանելու կարելիությանը. չէ՞ որ մինչև Զերաբլուզի սահմանը համելու համար 10 օրվա ճանապարհ էր պահանջվում: Դրան նախապատրաստվելը միայն տևեց մի քանի շաբաթ: Ցուցակներ պիտի ուղարկվեին, նաև անգապետը դրանք պիտի հաստատեր, որի հիման վրա ոստիկանությունում անձնագրեր պիտի պատրաստվեին: Կարգի պիտի բերվեր հագուստեղենը, մի խոսքով՝ շատ աշխատանք կար անելու: Սակայն քանի դեռ մեզ էր վերաբերում աշխատանքը, կատարում էինք ուրախությամբ: Հրաշալի օգնում էր նաև ոստիկանությունը: Ակզրում միայն սայլապաններն էին դժվարություններ հարուցում: Նրանք 700 ֆրանկ էին պահանջում 10 օր գնալու և 10 օր վերադառնալու համար: Հրեշավոր գումարները: Սակայն մեզանից առաջ Մերձարևելյան նպաստամատուցից ոմանք, անցնելով նույն ճանապարհը, վճարել էին այդ գումարները: Ուստի սայլապանները հույս ունեին ինձնից նույնքան ստանալ: Իսկ ես նախ սպասեցի Ուրֆայից, Մարդինից ու Դիարբեքիրից ժամանող իմ սայլերին, որոնք մեկ օրվա և մեկ սայլի համար պահանջում էին 400 ֆրանկից ոչ ավելի: Ինձ համար պարզ էր, որ որբերի այս բանակը տեղափոխելու համար ես պետք է օգտագործեի Խարբերդում եղած բոլոր սայլերը: Հենց որ դրաից եկող սայլերը հայտնվեցին, խարբերդցի սայլապանները տեղի տվեցին և համաձայնվեցին գործը կատարել նույն գումարով: Այսպիսով, երեք ամիս շարունակ մոտ 130 սայլ մշտապես ճանապարհին էր, դրա հետ նաև՝ 200 ձի, ջորի ու ավանակ:

Խարբերդից հետո հերթը հասավ Մալաթիային: 250 հայ որբերի կողքին կային նաև Թուրքիայի 1250 հույն որբեր: Նրանց հա-

վաքել էին ամերիկացիները 1920–21 թթ. ձմռանը բռնագաղթ-վաճների շարասյուներից: Այդ երեխաներն այժմ մեղ համար զգալի հոգսերի աղբյուր էին: Մերձարևելյան նպաստամատուցն իրավունք է ունեցել նրանց միայն կերակրել ու հազցնել, սակայն ոչ ուսուցանել: Բոլորն էլ այնպիսի ողորմելի վիճակում էին, որ նախքան նրանց փոխադրման համար իմ այնտեղ հայտնվելը շատերը մահանում էին:

Այս քաղաքում ևս պարտավոր էի նախ բոլոր երեխաների ցուցակները ներկայացնել ուստիկանատուն: Անուններն արտասահնելը լեզվական որոշ դժվարություններ էր առաջացնում: Մեկը կարող էր կոչվել Խարալամբոս Գեթզեմանեոս, մյուսը՝ Գեթզեմանեոս Խարալամբոս, մեկ ուրիշ երեխան էլ կոչվում էր Ստավրոս Արիստակոս, իսկ մեկ ուրիշը՝ Արիստակոս Ստավրոս: Մարդ ի՞նչ հասկանա: Բոլոր երեխաներին պետք էր անձամբ տեսնեի. չէ՞ որ պետք է որոշեի, թե արդյոք երեխան կարող էր ձիով ճամփորդել, այդ դեպքում նա պետք է գրանցվեր այն ցուցակում, որը գնալու էր Տավրոսով, եթե սայլով, ապա պետք է գնար Խարբերդ–Դիարբեկիր–Ռուբակ ճանապարհով:

Փոխադրման հենց սկզբին խնդրեցի, որ մեկնող ամեն 10 երեխայի հատկացվի մի մեծահասակ, և ստացա պաշտոնական համաձայնություն: Այնպես պատահեց, որ Մալաթիայում ծառայության մեջ էր ամերիկահայ Էմանուելը: Այդ մարդը պատերազմից առաջ Ամերիկայից եկել էր ծեր մորը տանելու: Պատերազմը սկսվել էր, ու վերադարձը անհնարին դարձել: Տեղահանության ժամանակ ստույգ մահից խուսափելու նպատակով էմանուելը թաքնվել է մի քարայրում և այնտեղ ապրել գրեթե չորս տարի: Պատերազմից հետո կրկին հայտնվել էր և քանի որ անզերեն լավ խոսելիս է եղել, ամերիկացիների կողմից անմիջապես աշխատանքի է ընդունվել: Ահա այդ հրաշալի աշխատողին է, որ ուզում էի ընտրել որպես երեխաների ուղեկից Թուրքիայից դուրս գալու ժամանակ: Սակայն նահանգապետն ինձ ասաց.

«Ում ուզում ես, կտամ, միայն ոչ նրան: Որովհետև նա մեր մեծ թշնամին է: Ես դեռ զգալ կտամ, թե որքան ենք մենք նրան ատում»:

Դա էմանուելին չատ վշտացրեց: Սակայն ես հոյս ունեի նահանգապետին այնուամենայնիվ համոզել: Մալաթիայում էր գտնվում միսիոներ Քրիստոֆելի հիմնած որբանոցը: Այնտեղ տեղադրված էր մի հիվանդանոց: Վերջինիս բախտը ես էի տնօրի-

Նում: Ինձ հայտնի էր, որ քաղաքային վարչությունը վաղուց հիվանդանոց էր ուզում ունենալ: Գնացի, ուրեմն, նահանգապետի մոտ ու Հայտարարեցի, որ պատրաստ էի քաղաքին նվիրել այդ հիվանդանոցի սարքավորումը: Այդ լուրը պարոնին շատ ուրախացրեց: Սակայն երբ առաջ եկա խնդրանքով, որ էմանուելին ազատ արձակի, նա կատաղեց:

«Կաշառե՞լ եք ուզում ինձ: Անմիջապես հեռացե՛ք այս գրասենյակից: Դուք՝ եվրոպացիներդ ու ամերիկացիներդ չե՞ք, որ մեր երկրի մասին խոսում եք որպես կոռուպցիայի երկրի, իսկ ինքներդ էլ կաշառում եք: Զգվելի եք, դուրս, դուրս, այլև չեմ ուզում Ձեզ տեսնել»:

Այ քեզ բան, մտածեցի ես: Ճիշտ չէի՞ սկսել զործը: Արդյոք գրասենյակը այն տեղը չէ՞ր նման խնդրանք ներկայացնելու համար: Նահանգապետը ոստիկան կանչեց: Ես ոտքի կանգնեցի՝ ասելով, որ ոստիկանի կարիք չկա, ճանապարհը ինքս կդտնեմ: Գնալիս դեռ համարձակվեցի ասել. «Դուք ինձ սխալ հասկացաք. ես ձեզ չուզեցի կաշառել, այլ հիվանդանոցը նվիրել, և չեմ տեսնում, թե ինչն էր սխալ, որ միաժամանակ խնդրանքով հանդես եկա, որի բավարարումն այնքան դյուրին պիտի լիներ Ձեզ համար»:

Նույն օրվա երեկոյան, որ Մալաթիայում անցկացրած օրերիցս վերջինն էր, անցնում էի զորանոցի մոտով: Այնտեղից մեկը անունս կանչեց: Մտա ներս: Կանչողը Ուրֆայից ինձ ծանոթ մի թուրք սպա էր: Զերմ ողջույնին հետևեց ընդունված սուրճը: Վերջում լսեցի նրա խնդրանքը.

— Այսօր կեսօրից հետո այցելեցի նահանգապետին: Նրա միակ աղջնակը ծանր հիվանդ էր: Քաղաքի երկու բժիշկները՝ մեկը թուրք, մյուսը՝ հույն, հավանաբար չփառեին, թե երեխան ինչից է տառապում: Նահանգապետին խորհուրդ տվեցի քեզ ևս դիմել, քանի որ Ուրֆայում դու ես իմ երեխային բուժել: Երեխայի հայրն ասաց, որ նա չի համարձակվի շվեյցարացուն կանչել, որովհետեւ այսօր նրան այնպիսի վատ վերաբերմունք է ցույց տվել, ինչպես երբեք որևէ եվրոպացու: Ես նրան պատասխանեցի. «Դուք Յակոր էֆենդիին չեք ճանաչում: Նա երբեք ուս չի պահում, նրան միշտ կարելի է սիրաշահել»: Ես նրան պատմեցի, թե ինչպես էին քեզ հետ վարվել մի քանի հայեր, և թե ինչպես դու դրանից հետո էլ շարունակում ես նրանց մասին հոգ տանել, նրանց վեր ու վար ես անում: «Եթե ուզեր,— շարունակեցի ես,— նրան կուղարկեմ ձեր

դատեր մոտ»: Իսկ հիմա խնդրում եմ քեզ, գնա հիվանդ երեխայի մոտ ու խնամի՛ր նրան»:

Այժմ իմ հերթն էր նրան բացատրել, որ նահանգապետն իմ հաշվով բացարձակապես սիսալվել էր, որ ես նրան չեմ ցանկացել կաշառել: Սակայն, այնուամենայնիվ, խոստացա երեխային տեսնել, եթե նահանգապետն իմ հետեւից մարդ ուղարկեր: Հաջորդ օրը՝ վաղ առավոտյան, մի զինվոր ծեծեց զուռու: Նա ինձ մի երկտող տվեց, որով նահանգապետն ինձ խնդրում էր այցելել իր հիվանդ երեխային: Եվ ես գնացի:

Պարոնը դիմավորելով ինձ իր հյուրասենյակում՝ ներողություն խնդրեց: Ես անշուշտ պատրաստակամություն հայտնեցի: Ով քաջությունն ունի ոչ միայն ընդունելու կատարած սիսալը, այլև զրահամար ներողություն խնդրելու նրանից, ում վիրավորել է, նա, թեկուզ և մահմեղական, կատարյալ մարդ է:

Երեխայի հիվանդությունը կարողացա ախտորոշել: Նա ուներ Typhus recurrens: Եթե քաղաքում մի սրվակ Neosalvarsan ճարվեր, հնարավոր կլիներ հիվանդությունը հաղթահարել, սակայն քանի որ տվյալ պահին փոքրիկ քաղաքում այդ դեղը գոյություն չուներ, մնում էր սպասել, մինչև հիվանդությունն ինքը դադարեր, մի բան, որի համար երեք օր էր պետք: Նկատի ունենալով, որ երեխայի սրտի աշխատանքը բավարար էր, ասացի, որ հարկ չկավախնալու հոր ունեցած միակ երեխայի կյանքի համար: Այսպիսի միահթարական խոսքերով ևս նրան հավաստիացրի, որ երեք օրից հիվանդությունը կանցնի:

Դեռևս կեսօրից առաջ մեկնեց ութ սայլի մեջ խցկած երեխաների իմ վերջին խումբը, բոլորն էլ թույլ ու հիվանդ: Իսկ ինքս մեկնեցի կեսօրից հետո բեռնատար մի փոքրիկ մեքենայով, որի մեջ լցրել էի ամենատառապյալ հիվանդներին: Նստել էի վարորդի կողքին ու ծնկներիս առել ութ տարեկան մահամերձ մի տղայի, քանի որ նրա համար մեքենայի հետևում այլևս տեղ չգտանք: Հաղիվ էինք քաղաքից դուրս եկել, նա սկսեց խուացնել, իսկ կեսժամ անց մահացած էր: Սակայն նրան դնելու տեղ չկար, և նա սառեց ծնկներիս վրա:

Եփրատն անցանք փայտե մի կամրջով, որտեղ իմ վերջին անցման ժամանակ այնքան տանջվեցի, մինչև կարողացա ոստիկանին բացատրել, որ նա իրավունք չունի ինձ կանգնեցնելու:

Տառապյալ խմբի հետ վերջապես հասանք Խարբերդ:

Իսկ այն ո՞վ էր, որ վեց օր հետո ճառագող դեմքով այստեղ հայտնվեց: Էմանուելը: Նա պատմեց, թե ինչպես նահանգապետի երեխայի ջերմությունը, ինչպես ասել էի, երեք օր անց նվազել էր: Դրանից հետո էմանուելին կանչել են նահանգապետի մոտ, որը նրան անձնագիր էր տվել: Այսօր էմանուելն (արդեն վաղուց) Ամերիկայում է գտնվում և կարիք չունի այլևս վախենալու անխիղճ թուրքերից:

Այս գլուխն եղրափակելուց առաջ կցանկանայի նաև նշել, որ տեղափոխման մեր տաժանակիր աշխատանքը զգալիորեն թեթևացնում էին որոշ խիզախ կանայք: Նրանք էին շվեյցարիացի միսիոներուհի Վերենա Շմիդլինը, անգլիացի միսիոներուհիներ օրիորդ Ռութ Էղին և օրիորդ Հոլմսը, ինչպես նաև ամերիկացի տիկին Քալբը: Նրանց բոլորին ես հավերժ երախտարապտ եմ մնալու իրենց հոժարակամ օգնության համար:

ԴԺՎԱՐԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄ

Երբ Խարբերդում դեռևս զբաղված էի փոխադրման խնդիրներով, մեզ մոտ եկավ Մերձարևելյան նպաստամատուց խոշոր բարեգործական կազմակերպության Սիրիայի ու Պաղեստինի շրջանի գործադիր տնօրինք՝ կնոջս ու ինձ խնդրելու, որ ստանձնենք Լիբանանում գտնվող աղջիկների մի մեծ որբանոցի զեկավարությունը: Այդ նոր աշխատանքը, սակայն, հանգեցնելու էր Ուրֆայի միսիոներական հիվանդանոցի կազմալուծմանը: Այդպիսի քայլը պետք է գառնար մանրակրկիտ խորագննման ու կշոադատման առարկա: 1919-ից ի վեր մինչ այդ Արևելքի գերմանական միսիոներության կողմից դեկավարփող հիվանդանոցը պատկանում էր «Հայերի շվեյցարացի բարեկամներ» կազմակերպությանը: Գործունեության հենց սկզբից աշխատանքը մշտապես զլսավորել են շվեյցարացի բժիշկները, և միսիոներության շատ նպաստներ հուել Շվեյցարիայում գտնվող բարեկամների չնորհիվ: Այդպես է, որ 1920 թ. ես ևս «Հայերի շվեյցարացի բարեկամների» հանձնարարությամբ կրկին եկա Ուրֆա: Սակայն 1921 թ. վերջին, ինչպես նշել եմ, Շվեյցարիայի կոմիտեն ինձ տեղեկացրեց, որ հաջորդ տարվա համար չնշին կամ գրեթե ոչ մի դրամական օգնություն չէր նախատեսվում, ուստի կարող էի հիվանդանոցը փակել, եթե իմ հայեցողությամբ անհնարին լիներ առանց Շվեյցարիայից եկող

օգնության ծայրը ծայրին բերել: Այդ ժամանակ դ-ր Լեփսիուսի միախոներությունից ևս ոչինչ ակնկալել հնարավոր չէր, քանի որ մարկը ահավոր անկում էր ապրում: Ի՞նչ պետք է անեի ես:

Չնայած 1914 թվականից ի վեր Հաճախ բոլորովին մենակ զլուխ էի Հանել բժշկական հսկայածավալ աշխատանքից, ներկայումս ինձ թույլատրելի էր աշխատել միայն դիպոմ ունեցող բժշկի Համատեղությամբ: Այն վկայականը, ըստ որի ես 1920 թվականին Բագելում հաջողությամբ գործնական քննություն էի Հանձնել բժշկագիտությունից ու վիրաբուժությունից, այստեղ առայժմ այնքան էլ պետքական չէր: Իմ հույսը, որ այդ վկայականի հիման վրա կկարողանայի թուրքական վկայականի քննություն Հանձնել և այդպիսով բժշկական աշխատանքի արտոնություն ստանալ, ի չիք դարձավ քենալական «ազատամիտ» գաղափարների պատճառով: Թեև Ուրֆայի թուրքական առողջապահության տեսուչը Հենց ինքն էր, որը Անգորային ներկայացրել էր իմ վկայականը, ստացված պատախանն այն էր, որ այսուհետև եվրոպացի բժիշկներն այլևս իրավունք չունեն թուրքական վկայականի քննություն Հանձնելու, իսկ եթե եվրոպացիները ցանկանում են արտոնություն ստանալ, ապա դա Հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե իրենց բժշկագիտական ուսումը ավարտեն թուրքական Համալսարանում:

Իմ Հայ բժիշկը նույնպես սեպտեմբերին Սիրիա փախավ, քանի որ վաղուց Ուրֆայում լավ չէր զգում: Իհարկե, ես կարող էի փորձել շարունակել աշխատանքս մուսավարման բժշկի հետ, որը երբեմն վիրահատությունների ժամանակ ինձ ընթերակայում էր: Նա նույնպես ինձ խնդրեց մնալ: Դա պիտի նշանակեր, որ Հիվանդանոցի հիմնական ծանրությունը կրկին ամբողջովին ընկնելու էր ինձ վրա: Ի վերջո որոշումն կայացրի Մերձարեւելյան նպաստամատուցի առաջարկի օգտին: Ես իմ մեջ այլևս բավականաչափ ճկունություն չի զգում, որն ինձ թույլ տար ապագայում միայն թուրքերի հետ Համագործակցելու: Բոլոր նրանց Համար, ովքեր անձամբ երկար տարիներ չեն աշխատել Թուրքիայում, այս միտքը դժվար կլինի Հասկանալ: Իսկ նրանք, ովքեր ինձ նման Հատկապես պատերազմի տարիներին Հարկադրված են եղել աշխատել՝ դիմակն իրենց դեմքին, կհասկանան, որ իմ Համբերությունը սպառվել էր: Թող սա չընկալի որպես մեղադրանք թուրքերի դեմ: Ես սիրով եմ աշխատել նրանց Համար ու նրանց մեջ և շտերի կողմից եղել եմ սիրված ու Հարզված: Թերևս ավելի շուտ

Արևելքում իշխող իրավիճակներն են, որ Արևմուտքում ծնված ինձ նման մեկին ցավ են պատճառել, և ես հաճախ հարկադրված եմ եղել ձեացնել, որ գոհ եմ ամենաղժգոհ վիճակներում: Թեև Սիրիան էլ Արևելք էր, սակայն քրիստոնյա կառավարության ենթակայության տակ:

Ի վերջո ես, թեև չափազանց ծանր սրտով, վերջնականապես վճռեցի Ուրֆայում կազմալուծել աշխատանքս ու մեկնել Սիրիա՝ Հավատալով, որ այստեղ ևս Աստծո առաքյալն եմ:

Ճիշտ նույն օրը՝ 23 տարի առաջ, երբ ես առաջին անգամ մուտք գործեցի այս երկիրը, նույն վայրում անցա Եփրատի մոտով: Դրանով ավարտվեց շատ սիրով, աղոթքով ու քրտինքով կատարած երկարատև աշխատանքս: Իղո՞ւր էր արդյոք այդ ամենը: Հավատքս ասում է՝ «Շ:

Երկիր եկա որպես խղճուկ արեղա, իսկ այժմ ճիշտ Հակոբի նման, երբ Հարանից գնում էր զեպի Քանան, աճեցի, դարձա գրեթե երկու բանակ: Իմ սեփական հինգ երեխաները, որոնց 1920 թ. թողեցի Նվեյցարիայում, ծնվել էին Ուրֆայում: Այս փոքրիկ բանակին ավելացավ 8000 որբերի երկրորդ մեծ բանակը: Սա վստահորեն շատ ավելի բազմամարդ էր, քան Հակոբի՝ Հարանից բերածը:

ՆՈՐ ՊԱՇՏՈՆՈՒՄ

1923 թ. փետրվարի սկզբներին կինս ու ես, ապավինելով Տիրոջ օգնությանը, ստանձնեցինք Լիբանանի Խազիր բնակավայրում գտնվող աղջիկների մեծ մանկատան ղեկավարությունը:

Հաստատությունը կարծես մեղվաբույն լիներ: Այնտեղ ինամակալվում էին 1414 աղջիկներ: Երբեք քաջությունը չէի ունենա ստանձնելու այդ աշխատանքը, եթե կինս չլիներ: Նման կարևոր աշխատանքը նրան կարծես ողերորում էր: Մենք երեխաների մեծ մասին ճանաչում էինք տեղափոխումներից, մի քանիսը նույնիսկ ուրֆացի էին: Ուրֆայում մեր վաղուց հայտնի Յակոբ էֆենդի և խանում էֆենդի անունները Խազիրում մոռացվեցին, և երեխաները մեզ նոր անուններ տվեցին՝ պապա և մամա:

Սկիզբը զյուրին չէր: Պաշտոնն ստանձնելուց անմիջապես հետո տեղեկացանք տնօրենից, որը զեկավարում էր Մերձարևելյան նպաստամատուցի այս տարածքը, անձնակազմում կան տարածայնություններ:

Խաղիրի որբանոցն այն ժամանակ ուներ 30 ուսուցչուհի: Սրանք իրար հետ գժտված էին: Բոլորին կանչեցինք մեզ մոտ ու խնդրեցինք՝ ի բարօրություն մեզ վստահված երեխանների, իրար, ինչպես նաև մեր նկատմամբ վստահություն հանդես բերել: Զե՞ս որ ուզում ենք մեզ վստահված աղջիկների այդ խմբից հայ ժողովրդի համար պիտանի մարդիկ պատրաստել: Հորդորն ապարդյուն անցավ:

Մեկ ամիս հազիվ էր անցել, երբ ավագ ուսուցչուհին հինգ այլ ուսուցչիների հետ հրաժարական տվեց: Ես իսկույն գլխի ընկա, որ սրանով ուսուցչիները հույս ունեին ստիպել ինձ, որ իրենց մնալը խնդրեմ, որին ի պատասխան նրանք կթելազրեին իրենց պայմանները, այդ թվում այն, որ աշխատանքից ազատեի երկու կաթոլիկ քույրերի, որոնց կոչում էին Մա-Մեր և Մա-Տօւր (Փրանս: 'Մայր-իմ և Քույր-իմ): Այդ երկուար վերին աստիճանի գործունյա կաթոլիկ հայուհիներ, տեսել էին, ինչպես հայ ժողովրդի կենդանի մնացած բոլոր կանայք, տեղահանության բոլոր սարսափիները, մի բան, որ մեզ բավարար հիմք պետք է տար նրանց հանգիստ թողնելու:

Հետևաբար, մենք երկար չըանակցեցինք, աշխատանքի ընդունեցինք ուսուցչական նոր ուժեր, իսկ երբ տնօրենը վերադարձավ, հնարավորություն ունեցավ դժողով ուսուցչիներին իր հետ Բեյրութ տանել: Այսպիսով, մեզ մոտ ամեն ինչ կրկին խաղաղվեց:

Որբերի հզոր տեղաշարժից անմիջապես հետո, որը կանց աշոելի գումարներ (միայն 8.000 երեխա Սիրիա տեղափոխելու համար ևս ծախսել էի 400.000 ֆրանկ), պարզվեց, որ նոյնիսկ Ամերիկյան բարեգործական ընկերությունը ժամանակի ընթացքում ի վիճակի չէր պահել որբերի այս մեծ բանակը: Դրա համար անհրաժեշտ էր հնարավորինս արագ կրճատել որբերի թիվը: Սկսեցին փնտրել բարեգործական ձեռնարկներ ու ազգականներ, որոնց կարելի էր երեխաներ հանձնել, ջանում էինք ավելի մեծ երեխաներին որպես աշկերտներ, աղջիկներին՝ որպես սպասուհիներ տեղափորել որբանոցներում՝ թողնելով միայն փոքր երեխաներին:

Գիտենալով, որ հայ աղջիկները չեն սիրում ծառայել մահմեղականների տներում, որոշեցի մեր որբանոցի աղջիկների համար գորգագործարան հիմնել:

Իմ վերադասները համաձայն էին: Նախապես ինձ միայն 1000 ֆրանկ տվեցին: Ինչ-որ տեղից գտանք ջուլհակի հին հաստոցներ,

նաև թել, և դրանով սկսեցին սովորել առաջին 40 աղջիկները: Երբ մեկ ամիս անց զիլսավոր տնօրենը Նյու Յորքից եկավ ու գորգերը տեսավ, ինչպես նաև մեր ոգևորությունը գործի նկատմամբ, կարգադրեց, որ իմ տնօրինության տակ գտնվող փոքր երեխաները բաժանվեն մյուս որբանոցների վրա, իսկ այնտեղի ավելի մեծ աղջիկները գան Խաղիր:

Վերջապես հիմնվեց 120 հաստոցով աշխատող մի գործարան: Հետոզհետե մոտ 2000 աղջիկներ սովորեցին գորգ գործել, 500-ը նույնիսկ վարպետի վկայական ստացան: Այսօր այդ գորգագործուհիներն աշխատում են նաև ֆրանսիայում, որտեղ պարսկական գորգեր են գործում: 3242 գորգերի թվում, որ թողարկեց մեր հաստատությունը մինչև փակվելը, կային մի քանի փառահեղ գործեր, որոնցից մեկը գտնվում է Վաշինգտոնի Սպիտակ տանը: Լիբանանի կառավարությունը ևս գույն էր մեր չնորհիվ երկիր մուտք գործած եկամուտի այս նոր աղբյուրի համար: Հանրապետության նախագահը իր անձնակազմով մի օր հայտնվեց Խաղիրում՝ մեր աշխատանքը մոտիկից տեսնելու, և դրան հաջորդեց ինձ չնորհված Արժանյաց կարգի շքանշանը (Pour le mérite): Ինչպես հենց սկզբից սպասում էի, Խաղիրի արևելյան գորգերը անուն հանեցին որպես բարձրորակ աշխատանքի արդյունքք: Մեր գործած գորգերից վերջինը և ամենազեղեցիկը զարդարում է մի մեծահարուստի դոյակներից մեկը: Դրանով ես հատկապես եմ հպարտանում:

Թեև որբանոցի փակումից հետո ամերիկացիներն այլևս այդ աշխատանքով չզբաղվեցին, այն այժմ իր շարունակությունն ունի հիմնադրման հարցում մեզ օգնող վարպետի, ինչպես նաև մեր նախկին աղջիկներից մի խմբի չնորհիվ, որոնք երբեք չամուսնացան:

Մինչ այդ հասակ առան Մերձարևելյան նպաստամատուցի կազմակերպության խնամքին հանձնված որբերը: Նոր որբեր այլևս չընդունվեցին: Սակայն նրանք, որ մշտական օգնության կարիք ունեին, ինչպես, օրինակ, կույրերը, հանձնվեցին ուրիշ կազմակերպությունների: Այսպիսով, Մերձարևելյան նպաստամատուցի հսկայածավալ աշխատանքը իր ավարտին հասավ: Աշխարհը երբեք չի տեսել բարեգործական այդ հզոր ու առատաձեռն կազմակերպության հավասարը: Այն Արևելքում գործեց 15 տարի շարունակ՝ 1915 թ. մինչև 1930 թ., ավելի քան 100 միլիոն դոլարի ներդրումով ու 1000 աշխատող ունեցող անձնակազմով, իր մի քանի հազար տեղացի օգնականներով: Տասը տարի այդ կազմակերպությանը պատկանելը մեզ համար մեծ բավականություն էր:

ԱՄԵՆԱՄԵԾ ԶՈՀԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինքնին հասկանալի է, որ Արևելքում իմ բարեգործական ծառայությունը հաճախ է ինձնից զոհաբերություն պահանջել: Սակայն ամենածանրը հայցվում էր ինձնից Խաղիրում իմ նոր պաշտոնավարման ժամանակ:

Լինելով որբերի հայր՝ ես պետք է հոգայի իմ որբերի մարմնական և հոգեար բոլոր կարիքները: Առողջ թե հիվանդ՝ նրանք մշտապես գտնվում էին իմ հոգատարության տակ:

Թեև ամերիկացի մի բժիշկ չաբամբ մեկ անգամ Բեյրութից գալիս էր Խաղիր՝ որբերին զննելու, հիմնականում ես էի, որ ամեն օր այցելում ու խնամում էի նրանց մեր փոքրիկ հիվանդանոցում: Մի անգամ, երբ պատրաստվում էի գնալ մեր երեխաներից մեկի հուղարկավորմանը, բուժքույրն ինձ կանչեց: Շտապ պետք է զըննեի նոր բերգած հիվանդ երեխային: Խնչպես անմիջապես տեսա, փոքրիկը տառապում էր կարմիր քամի կոչվող հիվանդությունից: Կարգադրեցի, թե ինչ պետք է արգեր, և հասցրի ստուգել հիվանդի զարկերակը: Ապա փութացի հասնել թաղման թափորին: Այդ պահին սայթաքեցի, սակայն բռնելով չոր խոտերից՝ ոտքի կանգնեցի ու նայեցի ձեռքին: Բժամատոս ծածկված էր մանր փրչերով, որոնք թեթեակի մտել էին մաշկիս մեջ: Հազուստիս շփելով մաքրեցի մատս: Բոլոր փշերը մաքրվեցին: Սակայն երկու օր հետո սուկալի ցափ սկսվեց, նախ՝ բթամատում, այնուհետև՝ ձեռքում: Հաջորդ օրը ստույգ ախտորոշմամբ ներկայացա Բեյրութի հիվանդանոց: Ասացի, որ ճիշտ կիներ, եթե բժամատում անմիջապես մինչև ոսկորը գնացող խոր ճեղք կատարվեր, քանի որ նյարդի պատյանի բորբոքում էր (tendovaginitis): Բժիշկը ծիծաղեց ու նշանակեց միայն թաց թրջոցներ: Ի՞նչ կարող էի անել: Երբ ինձ մոտ հիվանդ էր գալիս բուժվելու, ինձ ամենից առաջ անհրաժեշտ էր նրա վատահությունը շահել, և ահա ես էլ ուզեցի վստահել բժշկին՝ չնայած քաջատեղյակությանս: Ավագ վիրաբույժը բացակայում էր, նա հայտնվեց միայն 5-րդ օրը: Թեև մինչև նրա զալը արդեն մի քանի ճեղքում կատարել էին, սակայն ոչ մեկը խորքը չէր հասնում: Թես բարձի չափ ուղել էր, բարձր ջերմությունից ցնցվում էի: Թույնը շարունակում էր լափել արյունս: Ես էի, որ առաջին գիշերը կնոջս ասացի. «Լսի՛ր, վախենում եմ, մահը մեր

դռան առաջ է»: Սկսեցի կորցնել գիտակցությունս: 7-րդ օրը կինս խնդրեց բժիշկներին՝ ինչ հնարավոր է ձեռնարկել՝ կյանքս փըրկելու: Թեև հույսը քիչ էր, սակայն եթե համաձայնվեի, նրանք պատրաստ էին թևս արմունկից կտրել: Ինձ հարց տվեցին, պատասխան եղավ. «Ինչո՞ւ եք սպասում»:

Խաղիրում իմացել էին անհույս վիճակիս մասին: Թես կտրելու նախորդ գիշերը ուրֆացի մի աղջիկ արթնացնում է իր ընկերուհիներին: Նրանք միասին աղոթում են իրենց պապայի համար, որ նա չմահանա: Որոշ ժամանակ անց աղջիկը ոտքի է կանգնում ու ասում. «Պապան գալու է, բայց նախ նա պետք է շատ տառապի»: Խումբը գնում է քնելու: Վիրահատության 5-րդ օրը ջերմությունս իջնում է:

Երեք շաբաթ անց նստած էի հիվանդանոցի պարտեզում: Իմ կողքին տեղ գրավեց ինձ առաջինը քննող բժիշկը: Ես հարցրի նրան, թե արդյոք ճիշտ չ՞՞ր իմ ախտորոշումը: Նա հաստատեց ու իր ափսոսանքը հայտնեց, որ բանն այդպիսի ընթացք է ստացել: Ուզեցի նաև իմանալ, թե ինչ մանրէ է եղել վարակի աղբյուրը: Վարակակիրը մի նուրբ, գրեթե անտեսանելի փուշ է եղել, որը մինչև նյարդապատին է հասցրել վարդախտի մանրէն: Այն պետք է որ եղած լիներ այն աղջկա ձեռքի վրա, որի զարկերակը շոշափել էի:

Զորս շաբաթ անց դեռևս բավականին մեծ վերքով վերադարձա Խազիր: Ինչպիսի հանդիսավոր մուտք էր զա: Բողոր ծառայողները, թվով 60 հոգի, ավտոմեքենաներով եկել էին կայարան՝ ինձ դիմավորելու: Վեց կմ անցնելուց հետո հասանք Խազիր զյուղի հրապարակը: Տեղում հնչեցին ուրախության կրակոցներ: Հրածիքները զյուղի լիբանանցիներն էին: Նրանց համար ևս ես նորահայտ բարեկամ էի: Գյուղից մինչև իմ բնակարան՝ մեկ կմ վրա, փողոցի երկու կողմում կանգնած էին իմ որբերը: Յուրաքանչյուրի ձեռքին ծառի մի ճյուղ կար, որ բարի գալուստի մաղթանքով նետվում էր զանդաղ ընթացող ավտոմեքենայի առաջ: Իսկ ամեն տասներորդ երեսիս ձեռքին վարդի փունջ ուներ, որ բացականչելով «Բարի գալուստ, պապա»՝ նետում էր ինձ՝ մեքենայից ներս: Ի վերջո տուն հասա համարյա վարդերի մեջ թաղված:

Ո՞վ ինձ կմեղադրի լաց լինելու համար: Զէ՞՞ որ մտածում էի այն Միակի մասին, որին ուզեցի կյանքս նվիրաբերել, և որը մի օր նման ձեռով հայտնի մի քաղաք է մուտք գործել: Բայց այդ նա էր, իսկ ես՝ մի չնչին էակ: Ինչպիսի հակաղըրություն: Այս մտքերն ու վերադարձի ուրախությունն էին, որ խում էին արցունքներս:

Որբերն ու տեղացիները ինձ հավաստիացրել էին իրենց սրտագին վերաբերմունքը, վերջիններս նույնիսկ նրանով, որ ուխտի էին գնացել Լիբանանի Աստվածամոր տաճարը և աղոթել այնտեղ իմ ապաքինման համար: Նաև Մերձարևելյան նպաստամատույցի՝ նյու Յորքում գտնվող զիլսավոր նիստից հեռագիր էին ուղարկել: Ամենազեղեցիկը, սակայն, Ուրֆայի որբանոցի նախկին վարիչ օրիորդ Հոլմսի նամակն էր, որտեղ ասված էր.

«Այդ հրաշագործ աջը: Ինչպես է այն աշխատել, ճգնել ու ծառայել, ինչ կյանքեր է փրկել, ինչպիսի սփոփանք է բերել հաղարավոր մարդկանց, ինչպիսի գեղեցիկ հիշատակներ է պահպանել Ձեզ համար, այժմ նրա գործն ավարտված է:»

Ես ողջունում եմ նրան՝ ի դեմս իր իսկ պարտության: Համբուրում եմ այդ բարեհամբույր ձեռքը, որը երբեք Աստծո որևէ արարածի հանդեպ չարիք չի գործել, և ես երջանիկ եմ, որ ինձ մոտ է Խաղիրից ուղարկված նամակը, որը հավանաբար նրա վերջին գրածներից է»:

Ավելորդ է ասել, որ սկզբում աջ ձեռքիս կորուստը ճնշում էր ինձ: Մենք՝ փոշուց կերտված թշվառներս, նման դժվար պահերին սրտում միշտ ունենք այս հարցը. «Ինչո՞ւ»: Ինչո՞ւ պետք է ես զոհաբերեի մարմնիս այս կարևոր անդամը: Կարծես ամեն «ինչու» պետք է ունենար «զրա» պատասխանը: Մի՞թե չէի կարող բավարարվել այն հավատով, որ ես Աստծո ձեռքում եմ, որ նա ճիշտ ճանապարհով առաջնորդում է ինձ՝ հանուն իր անվան: Ինչի՞ համար այլևս հարցնել «ինչո՞ւ»: Զէ՞՞ որ ես ունեի նրա խոսքը: Դրանով ես փորձեցի միմիթարվել և հատկապես այն հատվածներով, որտեղ խոսվում է սիրո մասին, որը խրատական է:

Երկնային հայրը շատ ավելի սիրառատ է, քան երկրային որևէ էակ: Ես ինձ ասացի, որ միմիկանի Յակոբի միջոցով Նա փորձում է անել այն, ինչ չի կարող անել երկիմեանու միջոցով: Այսպես է, որ ես կարողացա հաղթահարել իմ աջ ձեռքի կորստի ցավը: Եվ եթե այժմ ինձ վիճակված է որպես հաշմանդամ շարրունակել իմ ուխտագնացությունը, ապա թող Աստված լինի ինձ օգնական, որ լինեմ ու մնամ լավատես հաշմանդամ:

ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Երբ Խաղիրում մեր աշխատանքը որբերի հետ ավարտվեց, կիսս ու ես գեռ երկու տարի աշխատեցինք Բեյրութում; Այնտեղ կիսս կարող էր հետևել որբանոցից ելած աղջիկներին; Իսկ ես պետք է աստիճանաբար լուծարեի գորգերի արտադրությունը: Ամերիկան բարեգործական ընկերությունը, որին մենք ծառայել էինք տասը տարի, կազմալուծվել էր: Սակայն նրանից առաջ եկավ Մերձարևելյան հիմնադրամը (Near East Foundation), մի ընկերություն, որի նպատակն էր զեկուցումների և դասավանդման միջոցով բարոյական, հողագործական ու առողջապահական հարցերում օգտակար լինել Արևելքի ժողովուրդներին, հատկապես՝ զյուղաբնակներին: Այդ աշխատանքն արդեն իսկ բազմաթիվ երկրներում, որտեղ այն ողջունվում էր, շատ բարիք է սերմանել: Մենք երկուսս էլ պատրաստ էինք հեռավոր հյուսիսային Սիրիայում կատարելու նման աշխատանք, որի համար ես հատկապես ուրախ էի, քանի որ այդ աշխատանքն ինձ առիթ պիտի տար որպես միսիոներ գործելու նաև մահեղականների շրջանում: Նոր էի տեղ ընտրել նիսիրինի մոտ՝ Ղամիշլիում, որտեղից սկսելու էինք ամբողջ շրջանի մշակումը, երբ պաշտոնական մարմինների կողմից վետո դրվեց, որի հետևանքով հիմնադրամը հրաժարվեց՝ հայտնելով, որ մեզ համար այլևս աշխատանք չունի: Սկզբում սա կարծես հարված էր զեմքին: Սակայն շատ շուտով կրկին հանդարտվեցի՝ մտածելով հետևյալը. «Ո՞վ էր ինձ Արևելք ծառայության ուղարկել՝ դ-ր Լեփիտուսի միսիոներությունը, թե՞ այնուհետև Մերձարևելյան նպաստամատուցը, որը մեզ հրավիրել էր: Արդյո՞ք այդ բոլորի հետևում ես չպետք է փնտրեի մեծ Վերակացուին, որի հանձնարարությամբ միայն ես աշխատանքս սկսեցի: Մի՞թե նա այլևս իմ կարիքը չէր ունենալու: Մի՞թե նրա ծառայությունում ևս գործազրկություն գոյություն ունի: Իհարկե, ո՞չ, ինչ-որ տեղ նա անպայման զգալու է ծեր ծառայի կարիքը: Հավատքը սկսեց իր ասելիքն անել, սփոփանքն ու հանգստությունը վերադառնուի: Եվ ես չսխալվեցի. «Հայերի շվեյցարացի բարեկամները» կրկին հրավիրեցին մեզ աշխատանքի: Բեյրութի փախստականների ճամբարում պիտի ստանձնեինք աղետյալնե-

րին օգնելու անհապաղ գործը: Այնտեղ այժմ պիտի կազմակերպեինք խոհանոց, մանկամտուր, նաև խորհրդատվական կետ, և մի բան, որ ինձ առանձնապես ուրախացրեց. բազմազավակ այրիների համար տնակների կառուցում: Այսպիտով, կինս կրկին դարձավ ճամբարի մայրը, իսկ ես ճամբարի հայրը: Այժմ կրկին անթիվ առիթներ ստեղծվեցին՝ սատարելու արևելցի մեր բարեկամներին, և այսպես իմ ծառայությունն Արևելքում կշարունակվի մինչև այն օրը, երբ Տերը կասի՝ բավական է:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

ՔՅՈՒՆՑԼԵՐԻ ՎԱՍՏԱԿԸ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Այս գրքի հեղինակը, ինչքան էլ որ պատկերավոր և բարեխիղ կերպով հաղորդում է իր կյանքի գործունեության մասին, մի բան նա համեստորեն չի նշում՝ զիտությանը մատուցած իր ծառայությունը: Այդ մասին անշուշտ հարկ է, որ հրատարակիչը մի քանի խոսք ավելացնի:

Արեղա Յակոբ Քյունցլերը իր կրթությունն ստացել է Բազելի վարդապետարանում: Գլարուսում կարճ ժամանակ ծառայելով որպես վիրաբուժության սանիտար և հիվանդանոցի ղեղագործ՝ նա աշխատանքի է անցնում Բազելի քաղաքացիական հիվանդանոցի բուժական, իսկ ավելի ուշ՝ վիրաբուժական բաժանմունքում: Այստեղ նա մնում է հինգ տարի, մինչև որ 1899 թ. դ-ր Հերման Քրիստը, որ ղեկավարում էր միախոներական հիվանդանոցը թուրքիայում, իր մոտ՝ Ուրֆա հրավիրեց: Այստեղ Քյունցլերն աշխատեց ավելի քան 20 տարի, նախ՝ դ-ր Քրիստի, ապա՝ ընդդիջումներով նրան հաջորդող դ-ր Անդրեաս Ֆիշերի ղեկավարությամբ: Բժիշկների սակավության պայմաններում Քյունցլերը հաճախ ստիպված էր լինում արեղայի իր աշխատանքը փոխարինել բժշկի ընթերակայի պաշտոնով: Հիվանդանոցի ղեկավարի բացայության պարագայում նրան էր անցնում նաև հիվանդների քննության ու խնամքի պարտականությունը: Քանի որ որակալ ծառայողական անձնակազմի պակասը մեծ էր, Քյունցլերը հայ ուսուցչուհիներին տեսական ու գործնական դասեր էր տալիս հիվանդների խնամքի վերաբերյալ՝ այսպիսով ստեղծելով հմուտ բուժքույրերի մի բանակ: Աշխահամարտի տարիներին, երբ խափանվել էր դ-ր Ֆիշերի վերադարձը Ուրֆա, Քյունցլերին հանձնը-վեց հիվանդանոցի ղեկավարությունը, որի ընթացքում նա ժամանակավորապես մենակ էր տանում բժշկական ամբողջ աշխատանքը: Նրա բուժած հիվանդները հաշվում են հազարներով: Նա կատարում էր գրեթե բոլոր փոքր ու մեծ վիրահատությունները՝ հատկապես մեծ հմտություն ցուցաբերելով աչքի հիվանդություն-

ների բուժման ժամանակ; Ուրֆայում նա նաև միակ մանկաբույժն էր:

Քյունցլերը Դիարբեքիրի բժշկական կլինիկայի հիմնադիրներից է; Կարճ ժամանակով նա եղել է նաև պարսից արքայազների բժշկական խորհրդատուն, և նրան էին վատահված նաև Ալառիտ երկրամասի տարրեր գյուղերում անցկացվող առողջաբանական հետազոտությունները, որոնք անց էր կացնում Բեյրութի ամերիկյան համալսարանը Մերձարևելյան նպաստամատուցիչ հանձնարարությամբ: Այս, որ իր բազմաթիվ ճանապարհորդությունների ժամանակ նա ամենուրեք պիտի հանդես գար բժշկական սպասարկումով ու խորհրդատվությամբ, նրա համար ինքնըստինքյան հասկանալի էր: Նա իր դիտարկումներն ու փորձառությունը շարադրել է բազմաթիվ մեծ ու փոքր հրապարակումներում:

Հայրենիք կատարած իր մի այցի ժամանակ Քյունցլերը հանձնում է բժշկագիտական քննություն, որով ձեռք է բերում հետևյալ վկայականը.

Բաղել, 7 փետրվարի, 1920 թ.

Բազելի բուժական ու վիրաբուժական համալսարանական կլինիկայի ներքոստորապրյալ գլխավոր բժիշկները 1920 թ. փետրվարի 1-ին եղել են Ուրֆայի հիվանդանոցի կառավարիչ պարոն Յակոբ Քյունցլերի փորձագետները:

Պարոն Քյունցլերն ապացուցեց, որ նա լավ փորձ ունի մի շարք հիվանդությունների ախտորոշման հարցերում, որ նա գիտականորեն յուրացրել է հիվանդության բնույթը և միանգամայն լավ է կողմնորոշվում բուժման սկզբունքների հարցերում: Նա այս քըննությունը հանձնեց գերազանցությամբ, մասնավորապես նաև գործնական առումով, որի մեջ նա ցուցաբերեց մեծ կարողություն:

Քաղաքացիական հիվանդանոցի բուժական ու վիրաբուժական կլինիկայի գլխավոր բժիշկներ՝

արոֆեսոր, դոկտոր **Գ. Հուտց**
արոֆեսոր, դոկտոր **Ռ. Շտեհելին**

Քյունցլերը, Ուրֆայի հիվանդանոցում իր գործունեության հետ մեկտեղ, 15 տարի շարունակ զբաղվել է օղերևութաբանական ծառայությամբ, որոնց արդյունքները պարոն դ-ր Քրիստի վերամշակմամբ շարադրված են հետևյալ հրապարակումներում.

Վերին Միջազգետքի կլիմայի մասին, «Մետեորոլոգ» ամսագիր, տետր 11, 1901, Ուրֆայի կլիմայի վեց տարվա դիտարկումները, նույն տեղում, տետր 10, 1906, Ուրֆայի 1906 թ. օդերևութաբանական ուսումնասիրությունների արդյունքները, նույն տեղում, տետր 5, 1907:

Երևի քիչ են այն եվրոպացիները, որոնք առաջավոր Արեվելքի երկրներն ու մարդկանց այնքան լավ են ճանաչում, ինչպես Քյունցլերը: Ճանապարհորդական տարբեր գրառումներում, բարքերի ու սովորությունների, բնորոշ գեպերի ու իրադարձությունների նկարագրություններում նա կրկին ներկայացնում է Արևելքի գունեղ կյանքը:

Քյունցլերի՝ լեզուների իմացությունը արտակարգ էր: Գերմաներներնից, Փրանսերնենից ու անգլերնենից բացի նա խոսում էր Հայերեն, թուրքերեն, արաբերեն և Համեմատաբար ավելի պակաս՝ քրդերեն:

Այս բոլորից հետո չպետք է զարմանալի թվա, որ տարբեր գիտնականներ Քյունցլերի մեջ տեսնում էին վստահելի խորհրդատուի և աշխատակցի: Նրանք բոլորը վկայում են, թե իրենց ինչիսի արժեքավոր ծառայություններ է մատուցել Քյունցլերը: Համբուրգի կիրառական բուսաբանության ինստիտուտի տնօրեն պրոֆ., դ-ր Գ. Բրեդեմանը Քյունցլերին է նվիրել իր աշխատասիրությունը՝ «Մորեխների դեմ պայքարը Հյուսիսային Սիրիայում և Հյուսիսային Միջազգետքում» (*Die Bekämpfung der Heuschrecken in Nordsyrien und in Nordmesopotamien, Zeitschrift für angewandte Entomologie, Nr. 1, Beiheft 1 zu Band 5, 1918*) հետևյալ մակագրությամբ. «Հարգարժան ընկերոջ՝ պարոն Յակոբ Քյունցլերին, սըրտագին չնորհակալությամբ նրա՝ մեր կազմակերպությանը ցուցաբերած գործնական օժանդակության համար: Առանց Ձեր աշխատակցության, որը հիմնվում է երկրի, նրա բնակչության, բարքերի ու լեզուների մասին հանգամանալից իմացության վրա, որն անշահախնդրորեն նվիրեցիք ինձ, անկարելի պիտի լիներ իմ առջև դրված դժվար խնդրի հաղթահարումը»: Խսկ նույն հեղինակի՝ Վերին Միջազգետքում խաղողի վնասատուների մասին գրված աշխատասիրությունը (Zeitschrift für Pflanzenkrankheiten, Band 29, 1919) ունի հետևյալ մակագրությունը. «Հարգարժան աշխատակցիս՝ Ուրֆայից պարոն Յակոբ Քյունցլերին, որին պարտական եմ երկրի գերազանց իմացության չնորհիվ այս աշխատանքում տեղ գտած տվյալների մեծ մասի համար»: Գիտական մեկ

այլ աշխատանք՝ «Հյուսիսային Սիրիայում և Վերին Միջազգետքում խաղողագործության մասին» (Archiv für Wirtschaftsforschung in Orient, Heft 12, 1919), պրոֆ. Բրեղեմանը հրատարակում է Քյունցլերի հետ միասին:

Իր «Նեղոսի և Կովկասի միջև» գրքում դրա Փառվա Շյուցը (Dr. Paul Schütz, Zwischen Nil und Kaukasus) այսպես է արտահայտվել. «Քյունցլերին երեսի կարելի է դասել այն սակավաթիվ մարդկանց թվին, որոնք Արևելքը ճանաչում են չնորհիվ այն բանի, որ այստեղ երկար ապրելով՝ նրանք ևս դարձել են արևելցին: Նրան անվանում են սպիտակ արևելցին: Բացի եվրոպական լեզուներից, նա ազատորեն օգտագործում է Արևելքի լեզուները: Հազիվ թե այսօր նրանից բացի գտնվի մեկը, որ նրա պես քրդերեն խոսի: Այդ մարդը պետք է իմ առաջնորդը լիներ երկրի խորքերը ճանապարհվելիս: Ավելի կատարյալին չէի կարող երևակայել: Եթե ես Արևելքում խսկապես ինչ-որ բան տեսա ու լսեցի, ապա միայն Յակոբ Քյունցլերի հարուստ սրտի ու աչքերի միջոցով, որոնց մեջ մարդկային մի սերունդ ի վեր կուտակվել էր ողջ Արևելքը»:

Պարոն Քյունցլերն ուշագրավ օգնություն է ցույց տվել նաև Մաքս բարոն ֆոն Օփենհայմին Մերձավոր Արևելքում իր հետազոտությունների ժամանակ: Ահա թե ինչ է գրում վերջինս այդ մասին. «Պարոն Քյունցլերը իր մշտական օժանդակությամբ հաստատուն վաստակ ունի իմ արշավախմբի պեղումներում և դրանով իսկ՝ իր ներդրումը գերմանական գիտության զարգացման մեջ: Ոչ միայն ես և իմ Հալածն արշավախմբի անդամները, այլև շատ շատերը երախտավարու են պարոն Քյունցլերին այն ամենի համար, ինչ նա արել է»: Տարբեր ժամանակներում Քյունցլերը օգնել է նաև այլ գիտնականների՝ նրանց համար բուսաբանական ու երկրաբանական նյութեր հայթայթելով:

Հայրենիքում անցկացրած արձակուրդների ընթացքում Քյունցլերը հարյուրավոր զեկուցումներ է կարդացել, որոնց ընթացքում, տառապայալ հայերին օգնելու կոչեր անելու հետ մեկտեղ, շատ հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդել արեվելյան երկրների ու մարդկանց, ինչպես նաև նրանց վարք ու բարքի մասին: Արևելքում ևս նա հաճախ զեկուցումներ է կարդացել՝ նպատակ ունենալով գլխավորապես ժողովրդին լուսավորել առողջաբանության հարցերում:

Ուրֆայում Քյունցլերը հիմնել է մի դպրոց, որը տարրական դասարաններից վերածել է ուսումնական գիմնազիայի: Նա ստացել

Է Լիբանանի Արժանյաց կարգի շքանշան, որը նրան չնորհել է Լիբանանի կառավարությունը՝ երկրում գորգերի արտադրությունը զարգացնելու համար:

Հսկայական է այն աշխատանքը, որ նա կատարել է շվեյցարական, գերմանական ու ամերիկյան բարեգործական ծառայություններում ի նպաստ հայերի: Այդ աշխատանքը նրան քանիցս հնարավորությունն է տվել բարեգործական ծառայության մեջ ի սպաս ղնել ոչ միայն երկրի մասին իր ունեցած գիտելիքներն ու լեզուների իմացությունը, այլև անհրաժեշտության բազմաթիվ դեպքերում գործնականորեն կիրառել բժշկագիտական իր ունակությունները:

Մաղթենք, որ նա գիտության ասպարեզում ևս հաջողությամբ շարունակի իր ծառայությունն Արևելքում:

Հրատարակչի կողմից

ՅԱԿՈԲ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ուրֆայի միսիոներական հիվանդանոցի աշխատանքից

Die Missionsklinik in Urfa [Ուրֆայի միսիոներական կլինիկան]. *Christlicher Orient*, Jhg. II, S. 8–10, 1901.

Araber im Missionsspital in Urfa [Արաբները Ուրֆայի միսիոներական հիվանդանոցում]. *Christlicher Orient*, Jhg. II, S. 87–91, 1901.

Zu den Anfängen der Klinik in Diarbekir [Դիարբեկիրի կլինիկայի սկզբավորման մասին]. *Christlicher Orient*, Jhg. II, S. 192–194, 1901.

Orientalisches aus der ärztlichen Praxis in Urfa [Արևելյան՝ Ուրֆայի թժշկական աշխատանքի կենսափորձում]. *Christlicher Orient*, Jhg. III, S. 91–95, 1902.

Unsere Patienten [Մեր հիվանդները]. *Jahrbuch der deutschen Orientmission*, S. 222–226, 1902.

Türken im Missionsspital in Urfa [Թուրքերը Ուրֆայի միսիոներական հիվանդանոցում]. *Christlicher Orient*, Jhg. IV, S. 1–5, 1903.

Unsere Klinik in Urfa [Ուրֆայի մեր կլինիկան]. *Christlicher Orient*, Jhg. IV, S. 129–132, 1903.

Jahresbericht der Missionsklinik in Urfa 1903 [Ուրֆայի միսիոներական կլինիկայի տարեկան տեղեկագրություն, 1903]. *Christlicher Orient*, Jhg. V, S. 69–73, 1904.

Klinikbericht [Կլինիկայի տեղեկագրություն]. *Christlicher Orient*, Jhg. V, S. 73–75, 1904.

Klinik in Urfa [Ուրֆայի կլինիկան]. *Christlicher Orient*, Jhg. VI, S. 36–38 und 49–57, 1905.

Freunde in Urfa [Մեր ընկերները Ուրֆայում]. *Christlicher Orient*, Jhg. VI, S. 85–86, 1905.

Der Kinderarzt [Մանկաբույժը]. *Christlicher Orient*, Jhg. VI, S. 174–176 und 189–192, 1905.

Unsere Kranken im Januar 1906 [Մեր հիվանդները 1906 թ. հունվարին]. *Christlicher Orient*, Jhg. VIII, S. 52–57, 1907.

Geistliche Krankenversorgung [Հիվանդների հոգևոր խնամքը]. *Christlicher Orient*, Jhg. VIII, S. 42–45, 1907.

Raubüberfall in der Missionsklinik in Urfa [Գողովարյուն Ուրֆայի միսիոներական կլինիկայում]. *Christlicher Orient*, Jhg. VIII, S. 103, 1907.

Ein Patient im Missionsspital in Urfa [Սի հիվանդ Ուրֆայի միսիոներական կլի-նիկայում]. *Christlicher Orient*, Jhg. IX, S. 35–36, 1908.

Missionsklinik und Spital in Urfa 1897–1907 [Ուրֆայի միսիոներական կլինիկան և հիվանդանոցը 1897–1907 թթ.]. *Christlicher Orient*, Jhg. IX, S. 26–35, 1908.

12 Jahre gefangen [12 տարի բանտարկված]. *Christlicher Orient*, Jhg. X, S. 108–109, 1909.

Urfaspital [Ուրֆայի հիվանդանոցը]. *Christlicher Orient*, Jhg. XI, S. 207–208, 1910.

Samo, der Kinderarzt [Սամոն՝ մանկաբուժը]. *Christlicher Orient*, Jhg. XII, S. 110, 1911.

Ärztliche Mission in Urfa [Միսիոներական առաքելություն Ուրֆայում]. *Christlicher Orient*, Jhg. XII, S. 167, 1911.

Die ägyptische Augenkrankheit [Աշքի եզիպտական հիվանդությունը]. *Christlicher Orient*, Jhg. XIII, S. 153–159, 1911 und in Zeitschrift des deutschen Instituts für ärztliche Mission, Heft, 1911.

Vom Wolf zum Lamm [Գայլից՝ զառ]. *Christlicher Orient*, Jhg. XIII, S. 50–51, 1912.

Der Buchstabe tötet [Այդ գիրը սպանում է:]. *Christlicher Orient*, Jhg. XIII, S. 69–70, 1912.

Bilder aus der ärztlichen Mission in Urfa [Լուսանկարներ՝ Ուրֆայում քժկական առաքելությունից]. *Christlicher Orient*, Jhg. XIII, S. 90–99, 1912.

Das Ferienheim des Urfa– Hospitals [Ուրֆայի հիվանդանոցի հանգստյան տունը]. *Christl. Orient*, Jhg. XIII, S. 170–175, 1912.

Ein Krankentransport in Obermesopotamien [Սի հիվանդի փոխադրումը Վերին Սիցագետքում]. “*Basler Nachrichten*” No 100–105, 1912.

Aus der Klinikarbeit [Կլինիկայի աշխատանքից]. *Christlicher Orient*, Jhg. XIV, S. 29–30, 1913.

Wer beerdigt ihn? [Ո՞վ է նրան հուղարկավորում:]. *Christlicher Orient*, Jhg. XIV, S. 29–30, 1913.

Das neue Diakonenshaus in Urfa [Աքեղաների նոր տունը Ուրֆայում]. *Christlicher Orient*, Jhg. XV, S. 38–40, 1914.

Vom Missionshospital in Urfa [Ուրֆայի միսիոներական հիվանդանոցի մասին]. *Christlicher Orient*, Jhg. XVI, S. 7–8, 1915.

Bericht über den Betrieb unseres Hospitals und der Klinik in Urfa 1915–1916 [Տե-ղեկագրություն Ուրֆայում 1915–1916-ի աշխատանքի մասին]. *Christlicher Orient*, Jhg. XVII, S. 57–61, 1916.

Beobachtungen über Kriegskrankheiten in Mesopotamien [Դիլուղություններ՝ Սիցագետքում պատերազմի շրջանի հիվանդությունների մասին]. *Die ärztliche Mission*, Jhg. X, Heft 2, S. 33–45, 1919.

Letzter Bericht über das Spital in Urfa [Վերջին տեղեկագրություն Ուրֆայի հիվանդանոցի մասին]. *Mitteilungen über Armenien*, No 23/24, S. 267–268, 1923.

Մարդիկ և նրանց բարքերը Սերծավոր Արևելքում

Ein Nomadenfürst Mesopotamiens [Աստանդական մի իշխան Միջազգեստում]. *Christlicher Orient*, Jhg. II, S. 65–70, 1902 und *Jahrbuch der deutschen Orientmission*, 1902, S. 226–233.

Eine armenische Familie [Մի հայ ընտանիք]. *Christlicher Orient*, Jhg. IV, S. 187–189, 1903.

Eine Seele, die suchte und fand [Հոգին, որ փնտրում էր ու գտավ]. *Christlicher Orient*, Jhg. IV, S. 81–85, 1903.

Und fiel unter die Mörder [Եվ ընկավ մարդասպանների շրջապատ]. *Christlicher Orient*, Jhg. V, S. 145–148, 1904.

Kurden [Քրդերը]. *Christlicher Orient*, Jhg. VI, S. 142–144 und 189–191, 1905.

Die Syrer in Urfa [Ուրֆայի սիրիացիները]. *Christlicher Orient*, Jhg. VII, S. 169–173, 1905.

Allerlei aus Syrien und Mesopotamien [Ամեն կարգի բաներ Սիրիայից և Միջազգեստից]. *Christlicher Volksbote aus Basel*, Jhg. 74, No 52, S. 413, 1906.

Eine Hochzeitsreise im Orient [Ամուսնական ճանապարհորդություն Արևելքում]. *Christlicher Volksbote aus Basel*, Jhg. 74, No 19–21, 1906.

Das Morgenrot einer neuen Zeit [Նոր ժամանակների արշալույսը]. *Christlicher Orient*, Jhg. IX, S. 173–175, 1908.

Aus Urfa [Ուրֆայից]. *Christlicher Orient*, Jhg. IX, S. 173–175, 1908.

Von weit hinten in der Türkei [Թուրքիայի հեռավոր բիկունիքից]. *Christlicher Volksbote aus Basel*, Jhg. 74, No 19–21, 1906.

Das Ende des Nomadenfürsten Ibrahim Pascha [Աստանդական իշխան Իբրահիմ Փաշայի վերջը]. *Christlicher Volksbote aus Basel*, Jhg. 76, No 52, 1908.

Eine mohammedanische Geschichte [Մահմետական մի պատմություն]. *Christlicher Volksbote aus Basel*, No 3, 1910.

Miss Corina Shatuck [Օրիորդ Քորինա Շարութը]. *Christlicher Orient*, Jhg. IX, S. 153–155, 1910.

Kurden [Քրդերը]. *Christlicher Orient*, Jhg. VI, S. 142–144 und 189–191, 1905.

Teuerung in Urfa [Թանձացում Ուրֆայում]. *Christlicher Orient*, Jhg. XI, S. 153–155, 1910.

Sonntag in Mesopotamien [Կիրակին Միջազգեստում]. *Schweiz*, Sonntagsfreund, No 163, S. 321, 1910.

Aus Mesopotamien [Միջազգեստից]. *Christlicher Volksbote aus Basel*, Jhg. 78, No 23, S. 180, 1910.

Der wandernde Kurdenscheich als Missionar des Islams [Ծրջազայռի քուրդ շեյխը՝ Բալամի միսիոները]. *Christlicher Orient*, Jhg. XII, S. 27–29, 1911.

Aus dem Innern der Türkei [Թուրքիայի խորենից]. *Christlicher Orient*, Jhg. XII, S. 35–39 und 55–58, 1911.

Die Märtyrer von Osmanie [Օսմանականության մարտիրոսները]. *Christlicher Orient*, Jhg. XII, S. 98–106, 1911.

Chronischer Notstand in Urfa [Հարատև տագնապ Ուրֆայում]. *Christlicher Orient*, Jhg. XII, S. 108–110, 1911.

Die Aufgabe der Schule in der Mission [Դպրոցի խնդիրները առաքելության մեջ]. *Christlicher Orient*, Jhg. XIII, S. 65–68, 1912.

Die syrisch-protestantische Schule in Urfa [Ուրֆայի սիրիական-բողոքական դպրոցը]. *Christlicher Orient*, Jhg. XIII, S. 107–110, 1912.

Jester Wartuhi [Եսրեք Վարդուհի]. *Christlicher Orient*, Jhg. XV, S. 40–53, 1914.

Die Erlebnisse des Martiros während des Weltkrieges [Մարտիրոսի փորձությունները համաշխարհային պատերազմի տարիներին]. *Christlicher Orient*, Jhg. XXI, S. 11–12, 1920.

Jugenderinnerungen aus Teufen [Երիտասարդության հուշեր Թոյֆենից]. *Appenz, Sonntagsblatt*, No 20–23, 1920.

Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotanien während des Weltkrieges [Արյան ու արցունըների երկրում: Սիցագետքի տպավորություններ համաշխարհային պատերազմից] 140 էջ, Tempelverlag, Potsdam, 1921.

Sahak, der Waisenjunge [Որբուկ Սահակը]. *Mitteilungen über Armenien*, No 17, S. 212, 1921.

Deportierte aus dem Norden [Տարագրվածներ հյուսիսից]. *der Orient*, No 7, 1921.

Etwas von der armenischen Jugend [Հայ երիտասարդության կյանքից]. *Pro Juventute*, No 2, S. 55–63, 1922.

Seltsame Lebensgeschichte eines syrischen Mönches [Սիրիացի վանականի կյանքի տարօրինակ պատմությունը]. 78 էջ, Tempelverlag, Potsdam, 1922.

Archalus. *Mitteilungen über Armenien*, No 20, S. 233–234, 1922.

Garabed und Djürdji, Vater und Sohn. Lebens- und Sittenbilder aus dem christlichen Mesopotamien [Կարապետ և Ջյուրջի, հայր և որդի: Քրիստոնյա Սիցագետքի կյանքի ու բարբերի պատկերներ]. 125 էջ, Tempelverlag, Potsdam, 1925.

Der Raub der Kurdenbraut [Քուրդ հարսնացուի առևանգումը]. 52 էջ, Tempelverlag, Potsdam, 1925.

Jugenderinnerungen aus Stein [Քարե հիշողություններ երիտասարդությունից], *App. Sonntagsblatt*, No 41–45, 1925.

Aus dem Leben des Ohannes [Օհաննեսի կյանքից]. *Ref. Schweiz. Zeitung*, No 12–18, 1925.

El-Djim! Geisterspuk auf dem Libanon [Էլ-Ջիմ: Ուրվականներ Լիբանանում], *Orient im Bild*, S. 54–56, 1927.

Aug um Aug, Zahn um Zahn [Ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման], *Orient im Bild*, 1929.

Des Armeniers Kosrof schwerste Stunden [Հայազգի խոսրովի ամենածանր ժամերը], *Orient im Bild*, S. 46, 1929.

Das armenische Kind [Հայ երեխան], *Orient im Bild*, S. 87, 1929.

Tina, die Armenierin [Թինան՝ հայուհին], *Für Alle-Kalender, Evangelische Buchhandlung, Emmishofen-Kreuzlingen*, S. 46–48, 1933.

Սերծավոր Արևելյան աշխարհագրական, ժողովրդատնտեսական, քաղաքական և կրոնական պայմանները

Zum Klima von Obermesopotamien [Վերին Սիհազետքի կլիման], *Meteorologische Zeitschrift*, Heft 11, 1901 (Gemeinsam mit Dr. H. Christ).

Haran [Հարան], *Christlicher Orient*, S. 81–85, 1904.

Dunkle Stunden [Աւ ժամեր], *Christlicher Orient*, Jhg. VII, S. 17–22, 1906.

Kurden [քրդեր], *Christlicher Orient*, Jhg. VII, S. 31–32, 1906.

Klima von Urfa, Obermesopotamien, nach 6-jährigen Beobachtungen [Ուրֆայի, Վերին Սիհազետքի կլիման՝ 6-ամյա դիտարկումներից հետոն], *Meteorologische Zeitschrift*, Heft 10, 1906 (gemeinsam mit Dr. H. Christ).

Resultate der meteorologischen Beobachtungen zu Urfa im Jahre 1906 [1906-ին Ուրֆայի օդերևութաբանական դիտարկումների արդյունքները], *Meteorologische Zeitschrift*, Heft 5, 1907 (Gemeinsam mit Dr. H. Christ).

Tierschutz im Orient [Կենդանիների պաշտպանությունն Արևելքում], *Christlicher Volksbote aus Basel*, Jhg. 78, No 16, 1910.

Das Handwerk in Urfa [Ուրֆայի արհեստագործությունը], *Christlicher Orient*, Jhg. VIII, S. 71–80 und 88–93, 1907.

Ibrahim Pascha [Իբրահիմ փաշա], *Christlicher Orient*, Jhg. VIII, S. 182–184, 1907.

Eine armenische Geschichte [Սի հայկական պատմություն]. *Christlicher Orient*, Jhg. 75, No 40–42, 1907.

Aus Urfa [Ուրֆայից]. *Christlicher Orient*, Jhg. IX, S. 24–29, 1911.

Tierschutz im Orient [Կենդանիների պաշտպանությունն Արևելքում], *Christlicher Volksbote aus Basel*, No 16, S. 125–126, 1910.

Die neue Zeit [Նոր ժամանակը]. *Christlicher Orient*, Jhg. XII, S. 24–29, 1911.

Nikomedusnächte [Նիկոմնեյյան գիշերներ]. *Christlicher Orient*, Jhg. XII, S. 129–135, 1911.

Das Haar des Propheten [Մարզաքի մազը]. *Christlicher Orient*, Jhg. XII, S. 142–143, 1911.

Aus der Ramasan-Festpredigt [Ուամաղանի սոնական քարողից]. *Christlicher Orient*, Jhg. XII, S. 171–173, 1911.

Über den Weinbau und die Aufbereitung der Trauben zu Wein und Traubenkonserven in Nordsyrien und Obermesopotamien [Հյուսիսային Սիրիայում և Վերին Միջագետքում խաղողագործության ու խաղողի գինու և պահածոների մշակման մասին]. *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient*, Heft 1/2, 1919 (gemeinsam mit Prof. Dr. G. Bredemann).

Die Türkei und Armenien [Թուրքիան և Հայաստանը]. *Neue Schweiz. Zeitung*, No 104, 1919.

Aufteilung der Türkei [Թուրքիայի վերաբաժանումը]. *Appenzell. Zeitung*, No 130, 1920.

Rakka [Ռակա]. *Der Orient*, No 8, 1921.

Wo liegt Ghazir? [Որտե՞ղ է գտնվում Ղազիրը]. *Der Orient*, No 6, 1925.

Der Wolleinkauf am Flusse Chabur [Բրդի գնումը Չարուր գետի ափին]. *Basler Nachrichten*, 1926.

Das Christentum und die neue Türkei [Քրիստոնեությունը և նոր Թուրքիան]. *Der Orient*, No 12, 1926.

Das Europäerchristentum im Urteil des Nahen Ostens [Եվրոպական քրիստոնությունը լսու Մերձավոր Արևելքի դատողության]. *Der Orient*, No 11–12, 1926.

Die Federn vom Libanon [Փետուրները Լիբանանից]. *Orient im Bild*, S. 52–53, 1929.

Die Lage in Syrien [Դրույթունը Սիրիայում]. *National-Zeitung, Basel*, No 446, 1928.

Bäume voll hängender Trauben [Խաղողի ողկույզներով բեռնավորված վազեր]. *Orient im Bild*, S. 78, 1929.

Jesus-Mohammed [Հիսուս-Մոհամեդ]. *Orient im Bild*, 1929.

Urfa und die neue Türkei [Ուրֆան և նոր Թուրքիան]. *Basler Nachrichten*, No 290, 1930.

Ծանապարհորդական նկարագրություններ

Von Basel nach der alten Abrahamstadt [Բազելից դեպի Աբրահամի քաղաքը]. *Christlicher Volksbote aus Basel*, Jhg. 68, No 7–10, 1900.

Allerlei Reiseerlebnisse [Ծանապարհորդական քազմական տպակողություններ]. *Christlicher Orient*, Jhg. II, S. 136–140, 1901.

Von der Schweiz nach Urfa [Ըվեյցարիայից դեպի Ուրֆա]. *Christlicher Orient*, Jhg. XI, S. 39–45 und 55–56, 1910.

Eine Reise im Orient während des Waffenstillstands [ճանապարհորդություն Արևելքում՝ զինադաշտի ժամանակ]. *Basler Anzeiger*, No 6–11, 1919.

Reiseerlebnisse aus Mesopotamien [ճանապարհորդական տպավորություններ Սիազգեստրից]. *National-Zeitung, Basel*, No 287–297, 1920.

Letzte Erlebnisse in der Türkei [Վերջին տպավորությունները Թուրքիայում]. *Der Orient*, No 6 und 8, 1925.

Ein Besuch in Ghazir [Այցելություն Ղազիրում]. *Christlicher Volksbote aus Basel*, No 25, S. 225–299, 1924.

Bei den Schützlingen des Völkerbundes. Syrische Reiseerinnerungen [Ազգերի ընկերակցության հովանավորյանների մոտ: Սիրիական ճանապարհորդական հիշողություններ]. *Basler Nachrichten*, No 278 bis 280, 1928.

Reise nach dem Innern Vorderasiens [ճանապարհորդություն դեպի Առաջավոր Ասիայի խորքերը]. *Orient im Bild*, 1928 und 1929 (gemeinsam mit Dr. B. Schütz).

Die Reise nach dem Libanon [ճանապարհորդություն դեպի Լիբանան]. *Christlicher Volksbote aus Basel*, No 20–26, 1932.

Օգնության գործունեությունից

Bericht über das armenische Hilfswerk in Urfa und Umgebung [Տեղեկագրություն Ուրֆայի ու շրջակայի հայկական նպաստամատույցի մասին]. *Mitteilungen über Armenien*, No 11, S. 126–131, 1919.

Bericht an die Freunde Armeniens in der Schweiz [Տեղեկագրություն հայերի շվեյցարացի քարելամներին]. *Mitteilungen über Armenien*, No 12, S. 145–147, 1919.

Allerlei Rettungsarbeit [Զանազան փրկարար աշխատանքներ]. *Der Orient*, No 8, S. 1921.

Türkische Waisenhäuser [Թուրքական որբանոցներ]. *Der Orient*, No 8, 1921.

Die Waisenarbeit auf dem Libanon [Որբերի հետ աշխատանքը Լիբանանում]. *Der Orient*, No 9–10, 1924.

Opfertag [Չոհարերման օր]. *Appenz. Sonntagsblatt*, No 42, 1924.

Aus dem Leben von Jakob Künzler, Waisenvater in Ghazir [Յակոբ Քյունցլերի՝ Ղազիրի «որբերի հոր» կյանքից]. *Der Orient*, No 1, 1925.

Von unseren Waisenkindern in Ghazir [Ղազիրի մեր որբերի մասին]. *Der Orient*, No 2–3, 1925.

Verlobung und Verheiratung der größeren Waisenkinder [Ավագ որբերի նշանադրում ու ամուսնացում]. *Der Orient*, No 9–10, 1925.

Von unseren Waisenkindern in Ghazir [Ղազիրի մեր որբերի մասին]. *Der Orient*, No 1–2, 1926.

Gedächtnisfeier in Ghazir [Հոգեհանգստ Ղազիրում]. *Der Orient*, No 3, 1926.

An die Pflegeeltern der Ghazir-Waisen [Ղազիրի որբերի սնուցիչ ծնողներին]. *Der Orient*, No 3, 1926.

Der Jahresanfang in Ghazir [Տարեսկիզը Ղազիրում]. *Der Orient*, No 5–6, 1926.

Berichte über die Waisenkinder in Ghazir [Տեղեկագրություններ Ղազիրի որբերի մասին]. *Der Orient*, 1926.

Ein Gedächtniswaisenhaus [Հիշատակվող որբանոց]. *Orient im Bild*, 1928.

Der Geburtstag [Տարեդարձը]. *Orient im Bild*, 1929.

Der Camp-Jammer [ճամքարի պասուհասը]. *Orient im Bild*, No 4, 1928.

Das Weihnachtsfest in Ghazir auf dem Libanon [Ծննդյան տոնը Լիբանանի Ղազիրում]. *Maria Magdalena, Christliches Frauenblatt*, Jhg. 26, S. 27–28, 1928.

Die Siedelungen für die Armenier [քնակավայրեր հայերի համար]. *Orient im Bild*, No 3, 1930.

Die Nöte der armenischen Emigranten im Barackenlager von Beirut [Հայ զաղականների կարիքները Բեյրութի ճամքարի հյուլերում]. *Mitteilungen über Armenien*, No 52, 1931.

Zum Häuschenbau [Տնակների կառուցման վերաբերյալ]. *Mitteilungen über Armenien*, No 54, 1931.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	5
Նախաբան	7
Հրաժեշտ հայրենիքին	11
Առաջին տպագրություններն Արևելքում	12
Ուրֆայի միսիոներական հիվանդանոցը	16
Մեր հիվանդները	18
Այլայլ խնդիրներ	22
Փորորիկը մոտենում էր	27
Անրորդ փորորկից առաջ	30
Փորորիկը պայքում է	35
Սահ ամենուրեք	38
Հուսահատության մեջ	44
Սարսափի օրերը դեռ շարունակվում են	47
Հետնացավեր	50
Պատերազմից հետոն	52
Նոր խնդիրներ	57
Մեծ տեղափոխումը	62
Դավթի եղբայրը	66
Ծանր աշխատանք	69
Դժվարին որոշում	75
Նոր պաշտոնում	77
Ամենամեծ զիհարերությունը	80
Ծառայության շարունակությունը Արևելքում	83
Վերջարան	85
Քյունցիերի վաստակը զիտության մեջ	85
Յակոր Քյունցիերի գործերը	90
Ուրֆայի միսիոներական հիվանդանոցի աշխատակից	90
Մարդիկ և նրանց բարքերը Արևելքում	92
Մերձավոր Արևելքի աշխարհագրական, ժողովրդատնտեսական,	
բաղարական և կրոնական պայմանները	94
Ճանապարհորդական նկարագրություններ	95
Օգնության գործունեությունից	96

ՅԱԿՈԲ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐ

ԵՐԵՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Հրատ. Խմբագիր՝ **Հ. Բ. Պետրոսյան**

Տեխ. Խմբագիր՝ **Վ. Զ. Բդրյան**

Կազմի ձևավորումը՝ **Գլ. Վ. Մարիկյան**

Համակարգչային շարվածքը

և ձևավորումը՝ **Թ. Ը. Վարդանյանի**

Ստորագրված է տպագրության 27.10.08 թ.:

Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեր:

Հրատ. 5,2 մամուլ, տպագր. 6,25 մամուլ + 2 էջ ներդիր = 5,8 պայմ. մամուլի:

Տպաքանակ՝ 300: Պատվեր՝ 76:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52